

İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6, 2005, s.633-664

PROF. DR. MUHAMMED HAMİDULLAH (1908-2002) HAYATI, ESERLERİ, HAKKINDA SÖYLENENLER VE BAZI KONULARDAKI GÖRÜŞLERİ¹

Prof. Dr. Ali ŞAFAK

Abstract

Prof. Dr. Muhammad Hamidullah his Life, Works, Some of his Opinions and Critics

Professor Hamidullah was born in Hyderabad , the capital of the Princely State of Hyderabad Deccan, India, on February 19, 1908. He obtained a degree in Theology and Law from Osmania University, in the state of Hyderabad Deccan. He also studied in Germany and France where he received his PhD in International Law. He was a law professor in his native city and later he settled in France. For years, he gave lectures at various universities in France, Turkey, Egypt, Pakistan and many other countries. He was also a visiting Professor at the University of Istanbul. In 1996 he moved to US. Hamidullah never married. He was being taken care by his grand-niece, Sadida.

Professor Hamidullah was the first Muslim to translate the *Qur'an* into French. He also translated other important Islamic books in many European languages. He was fluent in 22 languages besides his mother tongue Urdu. He authored more than 250 works on Islamic Sciences and history. Some of his best known works are Introduction to Islam and The Muslim Conduct of State in English, Le Saint Coran, his French translation of the Qur'an and Le Prophete de l'Islam in French.

Professor Hamidullah studied those original Islamic sources that were often deserted in the dusty shelves of libraries in the Muslim world. As a result of these studies he discovered the earliest *hadith* manuscript in a Damascus library, and published it in a bi-lingual Arabic-Urdu edition under the title *Sahifah Hammam*. He remained a neglected scholar because he retained his individual freedom and identity. He didn't join any group or organization as was the trend for Muslim scholars and researcher. Professor Hamidullah lived a remarkable life which he dedicated to scholarship and service to Islam, leaving behind him a legacy of a source of guidance for generations to come. Professor Hamidullah lived a life of anonymity without seeking either any help from anyone or recognition for his work. He was a silent scholar and a seeker of the truth. Professor Hamidullah whose life spanned well over half a century of writing and research passed away at the age of 95, in Jacksonville, Florida, USA on Tuesday, Shawwal 13, 1423/December 17, 2002. His funeral prayer was led by his friend, Dr. Yusuf Zia Kavakci, a well-known Turkish scholar and Imam of Islamic Association of North Texas. He was laid to rest in the Muslim cemetery in Jacksonville, Florida.

¹ Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesinde 1976-1979 yılları arasında.

GİRİŞ

Her canlının ölümü tadacağı ilâhî bir kanundur. Ondandır kaçış yoktur. Öyle olunca geride ne bıraktığına bakılır. *'At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan'* özdeyişimizde belirtildiği gibi *'yiğit'*ten geriye ne kaldı? Bu önemli bir konudur. Ölüm geldiği, göçüp gidildiği zaman, başkasının ne yaptığı ne ettiği hiç önemli değildir. Giden ne yaptı ne etti, geride ne bıraktı? Ona bakılır. Ve bakanlarca peşinden ya *'Allah rahmet eylesin'* denilir ya da *'iyi ki öldü de insanlık bir beladan kurtuldu'* denilir. İşte, M. Hamidullah Hocamız 17 Aralık 2002'de peşinden, milyonların rahmet dilekleriyle, ebedî aleme uğurlandı. O uluslar arası bir kişilik olarak ilim dünyasında mümtaz bir yere sahip, yalnız İslam kültürünün değil, batı kültürünün de kendisine çok şey borçlu olduğu, Asyalı, ama ömrünü Avrupa'da geçirmiş ve Amerika'da bu dünyaya gözlerini kapamış saygıdeğer bir kişi ve âlim idi. Onun göçüşü sanki alemin göçüşüdür. Çünkü büyükler öyle diyordu. O, derslerine ilk başlarken söylediği, nebilerin mirasçılarındandı.

Lisans öğrenciliğim zamanında İstanbul Üniversitesinde bulunurken derslerine bir öğrenci olarak devam etmem, daha sonra da aynı Fakültede² ders verme imkân ve fırsatlarını yakalamam bana, onu şahsen bilenlerden, tanıyanlardan³ birisi olma şerefini bahşetti. İmkanım ve zamanım elverdiği ölçüde o dönemlerde tanıdığım merhumu o sıralarda ve sonralarında, hukuk öğrencisi, hukuk araştırmacısı ve hukuk öğretim elemanı olarak eserleri ile belki daha çok baş başa olmam, her bir eserinden ya da makalesinden büyük ölçüde istifade etmem onu daha da iyi tanıma fırsatı verdi. Merhum hakkında bu yayın organının editörü ve yazı ailesinden, değerli meslektaşım Sn. Prof. Dr. Saffet Köse'nin teşvikleri ve ısrarları üzerine, merhumu yâd ve ruhunu şâd etme amacıyla bu yazıyı kaleme aldım. Hatırat yazmak, maalesef pek âdetim olmadığından hatalarım var ise ki, bunda kuşku yoktur, şimdiden önce merhumun ruhundan sonra da okuyuculardan bağışlamalarını dilerim.

HAYATI

Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, Hindistan İslam toplumundan XX. yüz yılda yetişmiş, şöhreti ve eserleri dünyanın dört bucağına ulaşmış büyük bir İslam alimidir. Kaynaklarda yer alan doğum yılı 1906, 1907 ve 1908 olarak değişik şekillerde kaydedilmektedir. Sn. Prof. Dr. Mehmet S. Hatiboğlu, Halen Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı olan Sn. Doç. Dr. M. Görmez'in mer-

³ Öyleleri olarak bildiğim Sn. Prof. Dr. Salih Tuğ, Sn. Prof. Dr. Yusuf Ziya Kavakçı, Sn. Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma, Sn. Prof. Dr. Ramazan Şeşen ve diğerleri, merhum Hocamız hakkında ayrıntılı olarak neler yazdılar doğrusu tam takip edemedim.

hum Hocamız hakkında kendisiyle yaptığı bir mülakatta (roportajda)³, "... Ankara İlahiyat'ta 1951'den beri İslam hukuku dersini okutan Merhum Ord. Prof. Dr. Sabri Şakir Ansayın ayrılmasıyla boş kalan kürsüye Hoca bulmak ihtiyacı doğunca, Fakülte idaresi, muhtemelen Tayyib Okiç'in telkinleriyle, Hamidullah Bey'i öğretim kadrosuna kazandırmayı düşünüyor ve 1960 sonunda onu İslam hukuku profesörlüğüne tayin etme kararı alıyor. Bu kararın bulunduğu Fakültemiz dosyasında Tayyib Bey tarafından yazılmış eski yazı Türkçe bir sahife var. Hocanın kısa terceme-i hâ-linden bahseden bu sahifedeki bilgiler arasında meselâ Merhumun "(Hindistan'ın) Haydarâbâd Dekken'inde 19 Şubat 1908'de doğduğu, baba adının Halîlullâh, ana adının Sultân Beğum olduğu yazılıdır..."⁴ der.

Sekiz çocuklu bir ailenin en küçüğü idi. Ailesinden aldığı ilk öğrenimin arkasından, medreseye başladı. Darü'l-Ulum Medresesi'nden sonra Osmaniye Üniversitesi'nde okudu. Buradaki tahsilinin son senelerine doğru, Cemiyet-i Akvâm'ın isteği ve Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanının bu talebi desteklemesi üzerine Devletler Umumî Hukuku zorunlu bir ders olarak üniversitenin hukuk lisansı dersleri arasına konuldu ve bu karardan sonra M. Hamidullah, bu derse ilk devam eden talebe grubu arasında yer aldı. 'Devletler Hukuku' diye okutulan bu derslerde, İslâmî Disiplinlerden Fıkıh kitaplarının ve İslâm tarihinin öğrettiklerinin bir çok hususlarda aynısı oluşu öğrenci Hamidullah'ın dikkatini çekmiştir. Bu durumu Fakülte dekanı Hüseyin Ali Mirzaya söylemiş, dekan da onu, bir öğrenci toplantısında okunmak üzere bir makale yazması düşüncesine teşvikte bulunmuştur.

Makalenin hacmi günden güne büyümüş ve ertesi sene Edebiyat "Master" (MA)- derecesi araştırmaları bursu için aynı konuyu seçmesine müsaade edilmiştir. Haydarabad kütüphanelerinde mevcut eserleri gözden geçirdikten sonra dışarıda Hicaz, Suriye, Filistin, Mısır ve Türkiye kütüphanelerinde incelemelerde bulunması uygun görülmüş ve nihayet kendisi için bu tezi hazırladığı Osmaniye Üniversitesi, Bonn'da (Almanya'da) bu konuyu ilerletmesine ve orada bunu bir doktora tezi olarak sunmasına müsaade etmiş, o da Bonn Frederich Wilhelm Ren Üniversitesi'nde aynı konuda doktorasını vermiştir (1933). Daha sonra çalışmalarını Paris Üniversitesi'nde sürdürmüştür (1936). Paris Üniversitesi'nden de "Peygamberimizin Savaş Mektupları" başlıklı teziyle ikinci kez doktor unvanını alan Hamidullah, bu arada Kuzey Afrika ülkelerinin kütüphanelerinde incelemeler yaptıktan sonra Hindistan'a dönerek Osmaniye Üniversitesi'nde çalışmaya başlamıştır.

Osmaniye üniversitesinde Devletler Hukuku profesörü iken ve vazifeli olarak ülke dışında bulunduğu sırada 1947 senesinde Haydarabad'ın, Hindis-

³ Mehmet Görmez ile Mehmed Said Hatiboğlu arasında yapılan Ropörtaj, *İslâmiyât Dergisi*'nin eki olan *İslâmiyât Kitabiyât Bülteni* sayı 5, s. 4-10 arasında yayımlanmıştır, Ekim Aralık 2002 -üç aylık bülten. (sonraki notlarda 'Bülten' diye anılacaktır).

⁴ Bülten s. 5.

tan hükümeti tarafından işgali üzerine memleketine dönmeyerek siyasî mülteci sıfatıyla Paris'e giderek oraya yerleşmiş ve uzun müddet bu kentte yaşamıştır. Kısa adı CNRS olan Fransız Millî Araştırmalar Merkezi'ne üye olan ünlü araştırmacı, bu kurumun bünyesinde hukuk ve İslam alanlarında sayısız bilimsel çalışmaya imza atmıştır.

M. Hamidullah'ın Türkiye'ye ilk gelişi, 1932'de İstanbul'a olmuş, 1951'deki ikinci gelişinde bir kongrede İslâm hukukunun kaynakları hakkında önemli bir tebliğ sunmuştur. Örd. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'la birlikte, İstanbul Üniversitesi'nde kurulması için öncülüğünü yaptıkları "İslâm Tetkikleri Enstitüsü"nü kuruculuğunu ve bir süre yöneticiliğini yapmıştır. 1953 yılından itibaren düzenli olarak Türkiye'ye gelip konferanslar vermiştir. Bir süre sonra İstanbul Üniversitesi ve Sorbonne Üniversitesi arasında dönüşümlü olarak dersler vermiştir. Yirmi yıldan fazla kaldığı Türkiye'de değişik üniversitelerde değişik zamanlarda profesör olarak görev yapmış, uzun yıllar bir gezgin gibi dolaşarak farklı ülkelerin yüksek öğrenim kurumlarında da dersler vermiştir.

Bu cümleden olarak Üstad, İstanbul Üniversitesi Edebiyat ve Hukuk Fakülteleri'nde, Ankara, İzmir, Konya ve Erzurum'da bulunan üniversitelerimiz ve yüksek öğrenim kurumlarımızda uzun süre dersler ve konferanslar vermiştir. Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesinde 1975-79 yılları arasında her yıl bir yarı ders yılı (sömestre) olmak üzere İslam Devletler Hukuku, İslâm Tarihi ve Mukayeseli Hukuk alanlarında ders ve konferanslar vermiş ve asistanların yetişmesine öncülük etmiştir. O dönemlerde anılan kurumda görev yapan her bir öğretim elemanına kendi alanlarında yol gösterici ve yönlendirici bilgileriyle katkıda bulunmuştur.

On farklı lisan bilen Hamidullah, doğu-batı dillerinde okuyor, konuşuyor ve bilimsel makaleler yayımlıyordu. Fransızca yaptığı Kur'ân meâli Fransa'da büyük ilgi görmüş ve çok sayıda baskısı yapılmıştır. Çeşitli notlarının da bulunduğu bu meal Abdülaziz Hatip ve Mahmut Kanık tarafından *Azîz Kur'ân* adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek İstanbul'da yayımlanmıştır (Beyan Yayınları, 2003).

Özellikle siyer konusunda son yüzyılın en büyük üstadlarından biri kabul edilen M. Hamidullah'ın, Batı'da İslâm'ın doğru anlaşılması konusunda oldukça büyük gayretleri olmuştur.

Hamidullah Hoca, rahatsızlığı nedeniyle 1990'lı yıllarda Amerika'da bulunan yakınlarının yanına göç etmiş ve orada Florida'da 17 Aralık 2002 tarihinde vefat etmiştir. Bir vatan cüdâ olarak yaklaşık 95 yıllık ömrünün büyük bir kısmını, kendi ifadesiyle; "*vatan-ı gayr-i me'lûf = alışamadığım vatan*" dediği Paris'te geçirmiştir.

Üstad Türkiye'de bulunduğu sıralarda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tedkikleri Enstitüsünün yayım organı *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*'nin, Erzurum'da *Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi İslamî İlimler Dergisi*'nin yayım heyetinde (yazı kadrosunda) bulunmuştur.

Hamidullah, beş ayrı dilde (Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca ve Almanca) yazdığı ve yayımladığı çalışmaları, İslâm'ı temel kaynaklarına inerek kavramada ve günümüz koşullarına uygun biçimde yeniden anlamlandırmada etkili olmuştur. Batı dünyasında İslâm'ın doğru biçimde tanınmasında rol oynamıştır.⁵ Eserlerini yayımladığı beş dilden başka, doğu dillerinden Türkçe ve Farsça, batı dillerinden İtalyanca ve Rusça'ya da vakıftı.

ESERLERİ

Hamidullah'ın Türkçe'ye çevrilmiş ya da çevrilmemiş fakat yayımlanmış bulunan başlıca eserleri şunlardır:

İslâm'a Giriş (1961). Eserin aslı İngilizce; *Introduction to Islam*, (1. baskı Haydarabad / Deccan 1376 H/1957, ikinci baskı: 1379 H/1959 dur. Türkçeye ikinci baskıdan yapılmıştır). Eserin Fransızca çevirisi; *Initiation à l'Islam* (Paris, 1963).

Hz. Peygamber'in Savaşları (1962). Eserin aslı Fransızca olup *Les Champs de Batailles an Temps du Prophete*. (Paris 1939); aynı eserin Fransızca baskısının genişletilmesi suretiyle, Urduca, *Ahdi Nebevi ki Meydanı Cenk* (Haydarabad - Deccan. 3. baskı 1364 H/1945 (Peygamber Zamanındaki Savaş Meydanları. Eserde 8 harita, 34 resim var),

İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları (1962),

İslâm'da Devlet İdaresi (1963). Eserin İngilizcesi; *The Muslim Conduct of State*. Haydarabad - Deccan (Hindistan) 1962. Türkçe çeviri, bu eserin 4.üncü baskısından, *İslâm'da Devlet İdaresi* başlığıyla yapılmış ve ilk baskısı 1963'de yayımlanmıştır.

İmam-ı Azam ve Eseri (1963). Eserin aslı Urduca, *İmam Ebu Hanife ki Tedvin Kanun İslâmî*, (1361 H/1942, İmam Ebu Hanifenin İslâm Hukukunu Tedvini),

Modern İktisat ve İslam (1963),

İslam Fıkhi ve Roma Hukuku (1964). Eserde Hocanın bu konudaki makalesi ile aynı konuda Hanry Bosquet, G. A. Nallino ve D.S.V. Fitzgerald'ın da makaleleri yer almaktadır.

Kur'an-ı Kerim Tarihi (1965),

⁵ Yazgan, Mehmet, *İslâm Peygamberi*, s 1, 14.

Aziz Kur'an (2003). Bu Kur'ân Meâli, Kurân-ı Kerim'in Fransızca çevirisi olan *Le Coran*. (Paris1959), Kur'ân-ı Kerim tercümesidir.

İslam Peygamberi (1966, 2 cilt). Eserin aslı Fransızca'dır. *Le Prophete de l'Islam*, Paris 1378 /1959. Bu iki ciltten birinci cilt Hz.. Peygamberin hayatı ve Eseri, ikinci cildi ise Özel hayatı ve uygulamaları konularına tahsis edilmiştir. Bu eserin Türkçeye iki ayrı çevirisi vardır. İlki: Prof. Dr. Salih Tuğ ve Said Mutlu tarafından, ikincisi ise Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yazgan tarafından yapılmıştır.

Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam b. Münebbih (1967). Eserin aslı Urduca, *Sahifai Hemman bin Münebbih* (Haydarabad - Deccan 1375/1942). Kitap hadis tarihine ait önemli bir eserdir. Eserin İngilizcesi, *Sahifai Hemman bin Münebbih*. Urduca dördüncü baskısından genişletilerek yapılmıştır (Haydarabad - Deccan 1380 /1961),

Resulullah Muhammed (1973),

İslam Hukuku Etüdlere (1984),

İslam Müesseselerine Giriş (1984),

İslam, Bilim ve Felsefe (1990),

İlk İslam Devleti, (1992),

İslâm'ın Doğuşu, (1997),

Hız. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu (1998). Eserin aslı İngilizce, *Some Inscription of the Early years of Hijrah*, (Haydarabad - Deccan, 1939 (Hicretin ilk senelerine ait bazı yazılar).

İslam Anayasa Hukuku (1998),

El-Vesaiku's-Siyasiyye (1998). Eserin orijinali (Arapça) *El vesaik'üs-siyasiyye fi'l- ahdin-nebevi ve'l - Hilâfet'tir - Râşide* (Peygamber ve Hulafayı Raşidin Zamanındaki Siyasî Vesikalar) Kahire, 1360/1941) dir.

İslam Tarihine Giriş (1999),

Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed (2001),

İslâmiyet ve Hıristiyanlık (2004)⁶.

Bunlara ek olarak Bülten'de M. Görmez'e verdiği bilgide Mehmet S. Hatiboğlu şunu da ekler: İki Fransız müsteşirinin Fransızca hazırladıkları ve ilk cildi 1903'te çıkan bir Buhârî tercümesi vardır. Dört cild hâlinde basıldı. Hamdullah Hocamız, bu dört ciltlik eseri baştan sona tarayarak,

⁶ Bu liste *İslam Peygamberi* (Çev. Yazgan, Mehmet); s. 1 de sunulmuştur, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, İle Beyan Yayınevinin 'Prof. Dr. Muhammed Hamdullah Bütün Eserleri Serisi' dizisinde yer alan her eserin başında yer verilenleridir. Pek tabii bunların dışında olanlar da bu listede yer almaktadır. Ayrıca dip notlarda, bazı makalelerine de referanslarda bulunulmuştur.

belki bin sayfaya yakın bir tashih çalışması yapmıştı. Onu bastırabilme arayışı içindeydi. Daha sonra Paris'te basımı mümkün oldu. Beşinci cild, Buharî serisinin Hamîdullah Hocanın hazırladığı eserdir. Bu cildi yanında bulundurmadan bu Fransızca tercümeyle kullanmak bilim açısından doğru düşmemektedir.⁷

Kanunu Beyne'l- Memalik ke Usul or Naziren (= Devletler Hukukunun Kökleri ve Örnekleri) (Urduca); Haydarabad/Deccan. 1364 H/1945. Bu eserin Almancası; *Die Neutralitat im Islamischen Voelkerrecht*, Bonn ve Leipzig, 1935 (İslâm'da Devletler Hukukunda tarafsızlık).

La Diplomatie Musulmane à l'époque du Prophete et des Khalifes Orthodoxes, (Fransızca), 2 cilt. Paris, 1935 (Peygamber ve Hulafâyı Râşidin Zamanında İslâm diplomasisi).

Kitabü'n-Nebât, (ed-Dineverî'nin eserinin edisyon kritikli baskısı).⁸

Hyderabad Times⁹ haber gazetesi 1398/1978 tarihinde 'International Almanac a World of Information' adıyla bir kitapçık çıkarmıştır. Bunu hazırlayan Ayesha Begum'dur. Almananın bu ilk baskısının önemli bir kısmı Muhammed Hamidullah Hoca'nın çalışmalarına tahsis edilmiştir. Burada yer alan eser ya da makalelerinin küçük pasajlar halinde özetleri sunulmuş, tanımları yapılmıştır. Bunlar başlıkları itibariyle şöyledir:

• Hocanın el-Vesaiku's-Siyasiyye'den alınan 'Hz. Muhammed (sa) in (Bahreyn yöresinin emiri) el-Münzir b. Sâwî'ye yazdığı ve onu İslam'a çağıran mektuptur,

- Kur'ân-ı Kerimin Muhtevâsı,
- Hicrî 4. asır/milâdî onuncu asır Kur'ân baskısı,
- Kur'ân Metninde hat özellikleri, ayrıcalıkları, Kur'ân, nasıl sağlıklı ve doğru okunabilir, konusunda bir rehber.
- Hz. Muhmmmed (as) ve Risaletinin Tasdiki,
- Erzurum Mektubu,
- Kur'anın oniki emri veya el-İsrâ Suresi (17/23-29) âyetlerinin kısa açıklaması,
- Hz. Muhammed (as) in Afrikalılar (siyahîler) ilişkileri,
- Dünya'da ilk yazılı Anayasa,
- Kristof Kolomb'dan önce Müslümanların Amerika'yı keşfi,

⁷ Bülten s. 8.

⁸ Yazgan, M., a.g.e. s. 14, dip not 2.

⁹ *Hyderabad Times*, 3437 Germantown Avenue, Philadelphia, PA., 19140 U.S.A. Bu yayım organı, Hyderabad House Insurance kuruluşunun bir yayım organıdır. International Almanac A World of Information'e Ayesha BEGUM tarafından giriş sadedinde yazılan bilgiye göre bu ayrı küçük yıllık 12 Rabiü'l-Evvel 1398/19 Feb. 1978 de basılmıştır.

• Hz. Peygamber'in hayatına kısa bir kronolojik bakış, (s. 19), ve Belli tarihlere göre kısa İslâm Tarihi Kronolojisi, (s. 19-20). Her ikisi de M. Hamdullah Hocanın, eserlerinden çıkardığı hicrî/milâdî takvimlere göre verilmiştir.

• Dünya genelinde İslam Tarihine genel bir bakış (İslamın genel bir tarihi),

• Müslümanların ilimlere ve Sanatlara katkısı¹⁰.

el-Mu'temed (Ebû Hüseyin el-Basrî)'in edisyon kritikli yayımı. Bu eser Hamîdullah Hocamızın İslam âlemine kazandırdığı muhalled eserlerden birisidir. Onun öncülüğünde tahkik edilip yayımlanmıştır.

Es-Siyer ül- Kebîr'in Fransızca çevirisi. Vaktiyle UNESCO, İslam klasiklerini tercüme ettirerek Batı dillerine kazandırma kararı almış ve işte bu çerçevede, M. Hamdullah da İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *es-Siyerü'l-Kebîr*'ini, Serahsî şerhiyle beraber tercüme etmiştir. Hocanın tercümeleri 4000 varaktı. Diyanet İşleri Başkanlığı bu eseri bastırıldı...¹¹

Sn. Prof.Dr. Salih Tuğ tercümesini yaptığı *İslam Peygamber*'i kitabının ikinci cildinin sonunda (5. baskı) çeşitli dillerdeki çalışmalarının geniş bir listesini sunmaktadır (İstanbul 1411/1990, II, 1159-1169).

M. HAMİDULLAH'IN MEZİYETLERİ, ANILAR VE ANEKDOTLAR

Hocayı tanıyanlardan pek çok kimse, bu konuda kısa ya da uzun anılar ve anekdotlar aktarmıştır. Elimizdeki malzemelere göre en geniş olanlardan birkaçından şu bilgiler sunulabilir:

Halen Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı olan Sn. Doç. Dr. M. Görmez'in Sn. Prof. Dr. Mehmet Said Hatiboğlu ile, merhum Hocamız hakkında yaptığı bir mülakatta (roportajda),¹² Sn. Hatipoğlu Hocamız şu dikkat çekici bilgileri aktarmıştır:

Parise ilk defa 1965-66 yıllarında burslu olarak gittim. Orada en çok yanında olmak istediğim zât Hamîdullah Hocamızdı. Paris Camii'ne Cuma namazına gelirlerdi. Biz etrafına toplanır konuşurduk. Elini öpmeye çalışırdık; ancak, elini kimseye öptürmezdi. Sonra evine gitmeye başladık. Lamartin'in, Paris'in eski mahallelerinden birisinde bulunan Tournon sokağının 4 numaralı konağının 25 numaralı çatı katında otururdu. Önceleri, yanında kendisine hizmet eden yaşlı bir Fransız bayan vardı. Çamaşırlarını yıkar, yemeklerini yapardı. On yıl sonraki gidişimde onun da vefat ettiğini öğrendim. Kendileriyle görüşmelerimizde elimizden geldiği ölçüde Türkiye'de yapılan ilmî faaliyetler üzerinde dururduk.

¹⁰ Listede eyer alan tüm çalışmaları için bk. *Hyderabad Times*, s. 2-30, PA, USA, 1398 h/1978 m.

¹¹ Bülten sayı 5, s. 7.

¹² Bülten sayı 5, s. 4-10.

Hoca, Türkiye'de seri halinde verdiği ve değişik yerlerde verdikleri konferans ve seminerlerinde büyük boydaki kitapları yanında taşıma imkânı olmadığından notlarıyla konuşurdu. Konuları kendisi seçer, dinleyicilerin suallerine de cevaplar verirdi. Konferanslarında da ilmî ve akademik bir üslûb kullanırdı. Mesela Erzurum'daki derslerinin teksir olarak çıkmış hâli bana gönderilmiştir. (Bunlardan birkaçı mesela; Konferanslar, 1975; *İslam Tarihi Dersleri*, çev. Zahit Aksu-Ruhi Özcan, Erzurum 1976; *Hukuk Üzerine Konferansları*, Ruhi Özcan, Hamza Aktan- Ali Şafak, Erzurum 1979).

Hocamızın, biliyorsunuz, üç Batı dilinde de doktorası var. Hepsini de gayet iyi biliyordu. *İslam hukuku sahasında derya* idi. Batı ve Roma hukukunu çok iyi bildiği için, bu konularda otoritesi tartışılmaz. Devletler hukuku sâhasında dünyada ilk yazılan kitabın İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin kitabı olduğunu tesbit ve ilan eden odur.

Sonra, Merhum, günlük siyaseti de yakinen takip ederdi. Özel sâhaya girecek şeylerden bahsetmeyeyim. Müslümanların maruz kaldıkları haksızlıkları belirtmekten vazgeçmezdi. Paris'teyken yeni bir Fransız hükümeti kurulmuştu. Bana "Bak bunların yüzde sekseni Yahudi asıllıdır. Osmanlı devletinin vüzerası arasında gayr-i müslimleri gördüğümüz hâlde, Batı dünyasında bir tek Müslümanı, hükümette göremezsiniz" demişti.¹³

Sn. M. Görmez'in Sn. Hatiboğlu Hocaya yönelttiği; 'Hocam. malumunuz olduğu üzere, 17 Aralık 2002 Salı günü Hamîdullah Hocamız Amerika'da ebedî âleme irtihal ettiler. Biz onun örnek hayatını ve ilim yolunda çektiği çileleri sizlerden dinlediğimiz için hep kendimizi bahtiyar addetmişizdir. Bir kez de *İslâmiyât* okurları için Merhumdan bahseder misiniz? Öncelikle, Hamîdullah Hocamızla ilk diyalogunuz nasıl başladı?'

M. S. Hatiboğlu şöyle cevap vermektedir: 'Hamîdullah Hocamızın ismini bize, Prof. Dr. M. Tayyib Okıç Hocamız duyurmuştur. T. Okıç Hocam, Türkiye'ye 1945'te gelmiş ve ölüm yılı olan 1977'ye kadar da Türkiye'den hiç çıkmamıştır. Okıç ve Hamîdullah merhumlar yine, zannediyorum ki, ilk defa 1951'de İstanbul'da görüşmüş olmalılar.¹⁴ 1951 Eylül ayında, İstanbul'da 22. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'ne her ikisinin de tebliğleriyle katıldıklarını biliyoruz. Her iki Hocamız arasında derin bir sevgi vardı. Daha sonraları, Hamîdullah Hocamız, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ne bağlı olan İslam Tedkikleri Enstitüsünde ders vermeye geldiklerinde. Tayyib Hocamız ile dostluklarını çeşitli görüşmelerle daha da ilerletmişler. Okıç Hocamızla ortak yönleri bulunuyordu.. Bildiğiniz gibi, ikisi de ilim aşkına bekâr yaşıyorlardı;

¹³ Bülten sayı 5, s. 9.

¹⁴ Bize mutluluk veren bir durum da rahmetliler, zamanın Erzurum Atatürk Üniversitesi Rektörü Sn. Prof. Dr. Kemâl Bıyıkoğlu ve Fakültemizin öğretim üyesi M.T. Okıç zamanlarında merhum Prof. Dr. M. Hamidullah Hocamız, Erzurum Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesine bir sömestre misafir öğretim üyesi olarak 1975 yılından itibaren davet edilmeye başlamış ve bu zahmete yaklaşık beş sene kadar katlanmıştır.

her ikisi de vatanlarına sokulmamışlar, çok uzaklarda, vatan cüda olarak vefat etmişlerdir¹⁵.

Ankara İlahiyat'ta 1951'denberi İslam hukuku dersini okutan Merhum Ord. Prof. Dr. Sabri Şakir Ansayın ayrılmasıyla boş kalan kürsüye Hoca bulmak ihtiyacı doğunca, Fakülte idaresi, muhtemelen T. Okıç'ın telkinleriyle, Hamîdullah Bey'i öğretim kadrosuna kazandırmayı düşünüyor ve 1960 sonunda onu İslam hukuku profesörlüğüne tayin etme kararı alıyor. Bu kararın bulunduğu Fakültemiz dosyasında Tayyib Bey tarafından yazılmış eski yazı Türkçe bir sahife var... Ne var ki, Hamîdullah Bey, 1961'in ikinci yarısında İstanbul Üniversitesi ile üç ay müddetle ders vermek üzere yapılmış sözleşmesi vardı. Bizim Fakülteye de İstanbul'dan ayrılabilceği günlerde gelme imkânına sahipti. Resmî yazışmaların uzaması yüzünden Hocamızı bizler, ancak Mayıs sonu ile Haziran aylarında dinleyebilme şansına kavuştuk.

Hamîdullah Hocamız, bir dizi dersler ve seminerler vermek üzere gelmişti. O derslere, biz asistanlar da dinleyici sıfatıyla katılıyorduk.... Ankara Üniversitesi İlahiyât fakültemizde Hocamıza muhalif, profesör unvanlı bazı zâtlar da vardı. Hocamız hakkında dedi-kodular üretmişler (kîl u kâle gitmişler), 'Şu kadar para alıyor.' vs. diye... Hâlbuki ben biliyorum, kendisine konferans ücreti olarak verilen paranın hepsini Fakültenin öğrenci derneğine bağışlamışlardı.

Serahsî'nin 900. ölüm yıldönümü dolayısıyla 15 Nisan 1964'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde başlayan bir ihtifal yapılmıştı. Yurtdışından, meşhur Joseph Schacht ile Hamîdullah Hoca da bu uluslar arası anma törenine gelmişlerdi. İşte bu ikinci kez Ankara'ya gelişlerinde Tayyib Hocamızın evinde gördüm.

Rahmetli Hocamız, kitaplar dolusu bir evde çalışıyordu. İslamiyet'i Batılılara ve muhacir Müslümanlara öğretme gayretindeydi. Bu yolda, pek mühim kitab ve makaleler yazıyordu. Bunların yanı sıra, kendi örneklik hayatıyla pek çok hayatı kurtardığı da oluyordu. Mesela, onun elinden Müslüman olma şerefini kazanmış pek çok Katolik rahibe bile vardır. Bana, her hafta beş-on Fransız'ın Müslüman olduğunu müjdelemişlerdi de, bu ihtida şerefindeki en büyük katkının kimde olduğuna hiç temas etmemişlerdi.¹⁶ Merak edip sordum: Bunların hidayetinde fıkıh kitabiyatının rolü var mı? Cevabı, "hayır" oldu. Başlıca kaynakları tasavvuf imiş. Paris'de, bilhassa gençliğin dinden soğuması neticesinde, kiliseler boşal-

¹⁵ Bülten sayı 5, s. 4. Nitekim 1977 ders yılında Kış sömestrisi tatilini Ankara'da geçirmek üzere, hava muhalefeti nedeniyle uçak kalkmadığından, kara yolu ile yolculuk yapan saygı değer hocamız Prof. Dr. M.T. Okıç, otobüsle yolculuk yapmıştır. Yolda üşüten ve gribe yakalanan hocamız, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesine yatırıldı. Yaklaşık 15 gün veya biraz fazla yatan hocamız, hayata gözlerini yumdu. Vatan cüda bir ömür süren M.T. Okıç'ın cenazesi, doğum yeri ve asıl memleketi olan Kosova'ya götürülmüştür.

¹⁶ Bülten sayı 5, s.5.

maya başlamıştı. Rahmetli Hoca önyak olur, bu durumdaki kiliseleri satın aldırır ve oraları mescid hâline getirtirdi. Ona hürmet göstermeyen kimse yoktu....

Hamdullah Hocamıza, Laoust'un İhyâ derslerine neden bu kadar ilgi gösterdikleri sorulduğunda, O, şöyle cevap verirdi; "Seminere devam eden öğrencilerin tamamı Müslüman ve hiçbirisi İhyayı okumamış. Ben hazır bulunursam, Mösyö Laoust onlara yanlış şeyler anlatmaz! Size fikrî şekçilik yapıyorum!" Hoca, Laoust'un karşısındaki ilk sırada otururdu. Henry Laoust, Gazali'nin politikası ve siyaseti üzerinde dersler verirdi....

Sn. Doç. Dr. M. Görmez Bey'in Prof. Dr. M. S. Hatipoğlu'na yönelttiği 'Hocamız M. Hamdullah, geleneksel İslâm öğretisine sıkı sıkıya bağlı olduğu halde, gerek Türkiye'de gerekse Türkiye dışında kendisine yönelik menfi bir propagandaya muhatap olduğunu biliyoruz. O, bunları nasıl karşıladı? Hiç bunu sizinle paylaştığı oldu mu?' sorusuna şu açıklamaları getirmiştir:

İslam uğrunda, bu kadar çile çekmiş, emek sarf etmiş bir kimse olarak, idraki kıt birtakım insanlar tarafından tenkid edilmesi, Hocamızı elbette üzmüştür. Fakat hiçbir zaman onlar hakkında buğz göstermemiştir. Kur'an-ı Kerim'in Fransızca tercümesine karşı Suudî Arabistan'da başlatılan tenkid faaliyetlerinden üzüldüğünü bizzat müşahade etmiştim. Son senelerinde onlara karşı cevap hazırlıyordu ve bana "Burada imzası olan şahsın bunların sahibi olmadığını biliyorum. Birilerine bunları yazdırmışlar. Benim buradaki hizmetlerimi baltalamak için bunu yapıyorlar, demişti.... Bir kimsenin aleyhinde konuşabilmek için, onun yazdıklarını okumuş olmak, en azından biraz onun seviyesine yakın olmak gerekir."¹⁷

Bizim kuşak gençleri peşinden sürükleyen bazı kimselerin de Hamîdullah Hocanın aleyhinde bir şeyler söylemiş olduklarını ben de hatırlıyorum. Mesela, Üstad Necip Fazıl bunlardandır. Ancak herkes takdir eder ki, Üstad Necip Fazıl bir fikir ve aksiyon adamıydı. Hamîdullah Hoca ise, bir bilim adamı ve araştırmacıydı. İki büyük insanın davaları aynı ama buna ulaşmaya çalıştıkları ilgi alanları, sâhaları farklıydı.¹⁸ İlim başka şeydir, gazetecilik, siyaset, edebiyat başka şeydir. İlim adamına ancak ilimle yaklaşılır.¹⁹

¹⁷ Bülten, sayı 5, s. 6.

¹⁸ İstanbul Üniversitesinde öğrenci iken sanırım, merhum Seyyid Kutubun, şehit ediliş haberi gelince Türkiye'de de MTTB çatısı altında bir anma töreni düzenlenmiş, Mısır Devlet Başkanı C. Abdünnasır'ın icraatı protesto ve tel'in edilmişti. O gün konuşmacıların başında N. F. Kısakürek geliyordu. Gerek o günkü konuşmalarında gerekse başka zamanlarındaki bir kısım konuşmalarında merhum, M. Hamidullah hakkında 'baidullah' kelimesini kullanırdı. Ama şuna da hüsnü şahadet ederim ki, üstad N. F. Kısakürek daha sonraki zamanlarda, bu tür hitaplarından vazgeçmişlerdir.

¹⁹ Nitekim M. Hamidullah Hocanın kamuoyuna sunulan İslâm Peygamber'inde miraç ve diğer bazı konularla ilgili açıklamalar, klasik İslâm eğitimi görmüş kişilerce ağır bir eleştiri konusu yapılmış, mevzii

İslam dünyasında, İslamın gösterdiği bu sukûtu içlerine sindiremeyen bazı âlimlerin, yeni İslamî anlayışlara, yeni tefsirlere yöneldiklerini biliyoruz. Bu çerçevede eski âlimlerin görüşlerinin aksine görüş açıklayan âlimlerimiz de var. Eski sistemle yetişmiş birisinin bunları kabul etmesi kolay olmuyor.... Eski ulemamızın söylediklerinin dışında bir şey söylediğinizde "Siz kim oluyorsunuz?" demeye getiriyorlar. Hâlbuki yeni söylenenler ilmî açıdan değerlendirilirse, belki de kabul görecektir. Ama olmuyor. Olsa da zor oluyor. İslâmiyet, ilim, ahlak dinidir ve ilmî seviyeye ulaşmış kimseleri de tenkid etmek her ehil Müslümanın ödevidir. Yeter ki, objektif olunabilsin.²⁰

Sn. Dr. Mehmet Yazgan'ın, M. Hamidullah Hoca'nın '*İslam Peygamberi*' Kitabının çevirisine yazdığı takrizde İ. S. Sırma²¹ şu anısını aktarır; "Bir gün Hoca ile Paris camiinde avluda, namaz vaktini bekliyorduk. Namaz için gelen müslümanlar avluda öbek öbek bekliyorlar birbirleriyle konuşuyorlardı. Uzaktan onları izlerken, kulağıma eğildi ve 'tüm bunlar, her zaman böyle öbek öbek olur ve birbirilerini çekiştirirler. Şu kulağına küpe olsun ki, kalbinde imanı olan günahkâr bir inanan, hiç imanı olmayan inkârcıdan sana çok daha yakındır. Zaman bütünleşme, yakınlaşma zamanıdır. Biribirini çekiştirmenin anlamı nedir?...' ²²

Hamîdullah Hoca ile yaptığı yazışmalardan birisi hakkında Sn. Prof. Dr. M. S. Hatiboğlu'nun şu açıklamaları da hem esas hem de ayrıntıya ait önemli bir tesbittir. 'Ben İlahiyât Fakültesinde hanımların İslam'daki mevki ile ilgili dersler veriyorken, bir aralık, bir bayan öğrenci, Hamîdullah Hocanın *İslam Peygamberi* kitabında "Mahallede hanımlar imamlik yapabilir" deniliyor olduğunu ve benim bu noktada ne düşündüğümü sordu. Ben de kendilerine aynı kaynakları benim de okuduğumu; ancak, çıkardığım mânânın mahallede kadınların imamlik yapabileceği değil, kadınların kendi evlerinde, zaruret durumunda erkeklere namaz kıldırabileceği şeklinde olduğunu, maamafih bu meseleyi müellifin kendisine soracağımı söyledim. Durumu Hocaya yazdım. Hocamız bana 12/03/1988 tarihli mektubunda şöyle cevap verdi: Hz. Ümmü Varaka (ra.) hakkında siz ilk değilsiniz. Bir-

bazı zayıf çaplı eleştirilerde bulunulmuştur. Aynı durumu, Erzurum'da yaşadık. Orada da yine, dîni malumâtı birkaç kitabın ötesine gitmeyen, klasik aktarmaların ve yaklaşımların yer aldığı eserlerden başka İslâmî eser tanımayan, tanısa da içeriğini kavramaktan uzak kişilerce Hoca hakkında eleştirilerde bulunuldu. Dersinde protestocu tavırlar takındılar. Sırf kuru bir redcilik ve çıkardığı ses ancak oracıkta kalmıştır. Ama Hocamızın hizmetleri, bilimsel görüşleri tüm dünyada halen herkesçe merak ve hararetle okunur, tizerinde durulur. O gün bu tür sık kaçmayan tavırlar takınan fakat şimdilerde bir kısım önemli görevlerde bulunan kişiler acaba hala aynı yerdeler mi? O tavırlarını şimdilerde nasıl değerlendiriyorlar? Gerçekten merakımı muciptir.

²⁰ Bülten sayı 5, s. 7.

²¹ Değerli meslekdaşım ve mesâî arkadaşım Emekli Prof. Dr. Sn. İhsan Süreyya Sırma, merhum Hocamızı en yakından tanıyanlardan birisi idi. Kendisi Siirtli ve Şâfiî mezhebinden idi. Ama onun bir oğluna, merhum M. Hamidullah Hoca bizzat kendisi 'Numan' adını vermiştir. Diğer taraftan yine Hocamızı tanımaktan dolayı yakınlarından biri diyeceğim, değerli meslekdaşım, Ermenekli, Prof. Dr. İbrahim Canan da biricik oğluna 'Hamidullah' adını vermişti. Binaenaleyh merhum Hocamız hem koyduğu adlarla hem de kendi adıyla hâlâ aramızda yaşamaktadır.

²² Yazgan, M.; a.g.e. s. 14.

çok kimseler sordular. Benim nâciz ve hakîr, akıl ve fehmime göre, bu rivayetlerde iki nükte mühimdir: 1. Rivayetlerde *fî dârihâ* zikrediliyor, *fî beytîhâ* değil. *Dâr* ile *beyt* müterâdif değildir. *Dâr*, büyük şehir, mahalle mânâsındadır. 2. Rivayette onun bir müezzini de var. Evde belki müezzin haceti yok. Mahallede namaz vaktinin ilan olması lazım. Evet mahallede akrabalar olacak amma akrabadan başkaları da zaman zaman gelebilir. Kadının imamlığı, sıklıkla olan olağan (âdî) bir şey değil, nâdir ve müstesna bir şeydir. Amma Hz. Ümmü Varaka da müstesna bir kimsedir. Hafıza idi. Hz. Peygamber onu çok severdi. Her Cuma günü onu ziyaret ederdi. Bu müstesna misalde çok faydalar da var. Bir Müslüman hanım bir yeni mühtedi erkekle izdivaç ederse, birinci günlerde zevcin imamet yapması mümkün değil (Çünkü hıfzında namazda okuyabileceği henüz bir şey yok). Paris'de birkaç defa tecrübe ettim. Ben bu hadise istinad ederek kadına izin verdim. *Allâhu A'lem bi's-savâb.*"

Yine M. S. Hatipoğlu Hocamız anlatımına şunu ekliyor; '1978'de Erzurum'a ders vermeye gidiyorken Ankara'ya uğradılar. Onu havaalanında karşıladım. Biraz dinlendirebilmek için kendilerini eve getirdim. Hamîdullah Hocamızın yemek konusunda ne kadar kanaatkâr olduğunu, onun bir bardak süt ve peynir-ekmekle kifâf-ı nefis ettiğini biliyordum. Bu sırada bizim hanım bir tepsi yemek getirdi. Ne göreyim, Hoca bütün tepsiyi sünnetlemiş. Bu benim Hocamız hakkında tasavvur edemeyeceğim bir şeydi. Hocadaki inceliğe bakın ki, bir hanımın getirdiği yemeğin hepsini yemeden bırakmayı, nezaketsizlik addetmiş; belki hayatında ilk defa bu kadar yemek yeme işkencesine katlanmıştı. Daha sonra, Hocayı Erzurum'a uğurladım.'²³

M. Hamidullah'ın üç Batı dilinde de doktorası var. Hepsini de gayet iyi biliyordu. *İslam hukuku sahasında derya* idi. Batı ve Roma hukukunu çok iyi bildiği için, bu konularda otoritesi tartışılmaz. Devletler hukuku sahasında dünyada ilk yazılan kitabın İmam Muhammed b. Hasani's-Şeybânî'nin kitabı olduğunu tesbit ve ilan eden odur. Merhum, günlük siya-

²³ Bülten sayı 5 s.8. Hocanın beslenmesi konusunda bir anekdot da ben eklemek isterim. Sn. Dr. Tayyar Altıkulaç'ın Diyanet İşleri Başkanlığı zamanında idi. Başkanlığı tarafından, İstanbul'da 'İslâm Ülkeleri Rü'yet-i Hilâl Konferansı' düzenlenmişti. Yer Tarabya Oteli idi. Hocamızla muarefemizi bilen ve zamanın Diyanet İşleri Başkan yardımcısı Sn. Halil Sevgin bana gelerek, 'lütfen Hocaya söyler misiniz, öğle yemeğini beraberce yesek' teklifinde bulundu. Ben de Sn. M. Hamîdullah'a aktardım. O nazik kişi bu tür teklifleri aslâ geri çevirmezdi. Teklifi kabul etti. Oturduk ve getirilen yemekleri hep birlikte yedik, kısa bir sohbetten sonra ayrıldık. Halil Sevgin Hoca, hayretle 'acaba ben mi yanlış bilgilendirildim, yoksa hoca mı değişti?' diye sordu. Ben de bu hayretinin nedenini sordum. O da 'Bana hep derler ki, hoca hiçbir şey yemez, içmez. Onun günlük tek besini yarım litre süt derlerdi. Meğer öyle değilmiş. Bizim gibi, gelen yemekleri hep yedi.' dedi. Evet Hocamız kanaatkâr birisiydi. Ama beslenme ve istirahatine de son derece itina ederdi. Akşam belli bir saatten sonra onu fazla tutamazdınız. Ama sabahları da erkence uyanır ve mesaisine bağlardı. Bazen 'Şeyh uçmaz da mürid uçarur.' Özdeyişi Hoca için de geçerli idi.

seti de yakından izlerdi. Müslümanların maruz kaldıkları haksızlıkları belirtmekten vazgeçmezdi.²⁴

Elini öpmeye çalışanlara elini öptürmezdi. Son zamanlarında zihnen bir teşevvüş geçirmişti. Sn. Hatiboğlunun anlatımlarına göre, 'Ancak yine de Türklerle Türkçe konuşurdu.... Bütün kütüphanesini dağıtmış. Şimdi kütüphanesi nerede ve kimde, bilmiyorum. Yanında kardeşinin kızı vardı. Kardeşinin kızı, Hocamızın hastaneden çıktıktan sonra, biraz dinlenip Amerika'ya gideceklerini söylemişti. Ondan sonra Hocamızı bir daha görmedim.'²⁵

M. Görmez Bey'in 'Hocam, son olarak onun yolundan gitmek isteyen talebelerine neler önerirsiniz?' sorusuna Sn. Hatiboğlunun verdiği cevaba gönülden katılmak gerekir; 'Bir kez, üstadın dağınık hâldeki bütün ilmî makaleleri, ilk yazdıkları aslî dilleriyle yayımlanmalıdır. Eserlerinden yarım kalanlar var mıdır, varsa nelerdir? Bu bilinmiyor. Bu velûd kişinin, çalışmakta olduğu ve eksik bıraktığı çalışmaları kesinlikle vardır. İşte bunlar ortaya çıkarılmalı tamamlanmalı ve yayımlanmalıdır. Bunlar bizim üzerimize düşen kaçınılmaz görevlerimizdir. Kütüphanesi nerededir? Öncelikle bunun bilinmesi ve gidip kütüphanesinde inceleme yapmak gerekiyor. En azından maddi güce sahip müesseselerimiz, bu işe, lisan bilen gençleri vazifelendirmeli. Merhumun manevi mirasını kavrayan kimselerin kendi yollarını bulacağından kuşkulananmamalıdır.'

'Ben, hayatımda böyle kibar bir büyük adama pek az rastlamışım. Birgün Paris'teki evine gitmiştim. Baktım sokak kapısında bekliyor. "Hayr ola Hocam! niçin buradasınız?" dedim. Meğer, saat on ikide bir Müslüman geleceğim demiş, Hoca iki saattir o muhteremin (!) gelişini bekliyor. Şu, Müslüman olmuş adamın terbiyesizliği karşısında söylene söylene Hocanın koluna girdim ve zorla odasına çıkardım.'²⁶

Hocanın 1960'lı yıllardaki seminerlerine, bir hukuk öğrencisi olarak devam ettiğimde, Roma Hukuku Derslerinde asıl hocasından anlayamadığımız konuları onun mukayeseli İslâm Hukuku ve Roma Hukuku seminerlerinde, daha iyi anladım. Seminerinde mütercim olarak çoğu kez S. Tuğ veya Y.Z. Kavakçı beyleri görmüştüm. Yanlış hatırlamıyorsam ara sıra R. Şeşen ve S. Armağan Beyler de çevirilerde bulunurlardı. Konunun ilgi alanına göre bunlardan birisi mütercimlik ederdi. Erzurumda İslâmî İlimler Fakültesindeki seminerlerinde ise çoğu değişik arkadaşlar bu işi yürütmüşlerdir. Fransızca verdiğinde Z. Aksu, İ. Canan, S. Yıldırım, merhum S. Yıldız ve başkaları; arapça verdiğinde ise R. Özcan, A. Şafak, H. Aktan, V. Ulutürk ve başkaları çeviri işlerini yürütmüşlerdir. Ne var ki, Hoca hangi dilde ve

²⁴ Bülten sayı 5, s. 9.

²⁵ Bülten sayı 5, s. 10.

²⁶ Bülten sayı 5, s. 10.

rirse versin şayet çeviri sırasında hata yapan olursa onu derhal düzeltirdi, uyarıda bulunurdu.

Erzurum'daki ders takrirleri sırasında bir gün, Halife Hz. Ömer'in halifeliliği dönemindeki hukuku icraatlarından bahsediyordu. Aile hukuku, kadın hakları, nikâh-talak konularına makro planda açıklamalar getiriyor, örnekler veriyordu. Söz, Halife Hz. Ömer zamanında, bir anda verilen nitelikli (üç) talakın kesin boşama geçeceği, içtihadı üzerinde duruyordu. Dersin sonunda, soru faslında, mesâî arkadaşlarımız, öğretim elemanlarından, yanlış hatırlamıyorsam, Sn. Z. Aksu, Halife Ömer'in bu içtihadının o zaman için kabul edilebilirliğini ama günümüz insanının dinî bilgileri, zayıf olduğundan, neyin ne anlama geleceği bilinmediğinden konuyu hakkın kötüye kullanılmasıyla açıklamanın pek mümkün olamayacağını, o nedenle de nitelikli boşama sözlerinin (bir anda verilen üç boşama sözlerinin) bir boşama hakkını kullanma biçiminde değerlendirilmesinin yerinde olacağını söyledi. Merhum Hoca, genelde sorulara kısa ve net cevap verirdi. Bu soru için de; 'Sn. Şeyh Z. Aksu, insan genelde kendilerine tanınan hakları hep kötüye kullanırlar. Siz Ömer'in bu icraatlarını ve gerekçelerini gevşetirseniz, kadın hakları, kadın-erkek eşitlikleri bozular. Erkekler, haklarını suiistimal ediyorlarsa sonuçlarına katlanmak zorundadırlar. Sonra insan tabiatı her zaman için aynıdır. Değişen bir şey fazla yoktur. O zaman da hakların suiistimali var idi, bu zaman da var.

Hoca İstanbul'a geldiğinde sürekli olarak, Çemberlitaş semtinde Türbenin yan tarafındaki Sipahi Palas Otelinde kalırdı. Erzurum'da kaldığında, kendisine yakışır bir lojman verilir ve bakımı Üniversite tarafından sağlanırdı. Erzurumdaki kalışlarında disiplinini anlatabilmek için onun zamanını kullanımına bakmak yeterli idi. Saatinizi ayarlamaya, zamanın ne olduğunu sormaya gerek yoktu. O, her şeyi zamanında yapan birisiydi. Oğullarım ufaktı, kantinin yolu bizim evin penceresinden görünürdü. Sabahleyin çocuklar pencereye dayanır ve 'Hoca dedelerinin kantine gidiş-geliş saatlerini' izlerler ve bundan beni de haberdar ederlerdi.

Erzurum, vakit bakımından verimli bir yer idi. Merhum Hocamız, birkaç takım elbise diktirmeyi düşünürmüş. Bunu İ. S. Sırma ve İ. Canan'a söylemişler onlar da muhiti ve terzileri iyi bildiğinden A. Çubukçu'yu bilgilendirmişler. Hocamız, birkaç kişi ile birlikte Sümerbank'a gitti, elbiselikler beğenildi, dikildi. Düz paça pantolon ayak topuklarında. Oysa o yıllarda nerede ise yere degecek boyda geniş paça modası var. Terzi ısrar eder, o merhum buna mümanaat gösterir. Sokak pislikleri, pantolonun kirlenmesi, namazın sihhati ve temizlik açılarından konuyu açıklar ve mahzurlarını bildirir. Bunun üzerine başta terzi olmak üzere kimse bir şey diyemez. İşte merhumun böyle bir takva sahibiydi.

HAMİDULLAH HOCA'nın BİR MEKTUBU

Erzurum Atatürk Üniversitesine intisap etmeden önce, Ankara Üniversitesi'nde, İslâm Hukuku alanında ve 'İslâm Hukukunun Tedvini'²⁷ konusunda doktora tezimi yapmış, Üniversite bunu yayımlamıştı. Hocamıza da bir nüsha takdim etmiştim. Bu konudaki tesbitlerini içeren şu mektubu göndermişti;

"İslâmî İlimler Fakültesi,

Erzurum

Cumade'l-Ulâ başı 1398

Değerli Kardeşim Ali Bey,

Allah'ın selam, rahmet ve bereketinin üzerine olmasını dilerim. Kitabınızın (*İslâm Hukukunun Tedvini -İlk Devirler-*) baskısını aldım. İslam hukukunun tedvini üzerine yaptığınız çalışmadan dolayı Üniversiteniz ve size şükranlarımı sunuyorum. Maşallah ilime katkısı olan bir kitap. İlim yolunda Allah size bereket versin. İlim için yaptığınız çalışmalarda Allah size güç ve başarılar versin. Yeni kitaplar yazmanızı ve çalışmalarınızın devamını bekliyoruz. Dikkatinizi çekmek istediğim bazı konular var;

Eserinizin 142. sayfasında Serahsî Mahtutası, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdadlı Vehbi Efendi Kütüphanesinde (kısmında) Muhammed Şeybanî'nin Usul kitabı hakkında öyle zannetmiyorum. O nedenle de (Serahsî Armağanı) kaynağımıza benim andığım kısma bir kez daha başvurunuz. Hatırladığım ve bildiğim kadarıyla '*el-Câmiu's-Sağîr Şerhi*' Muhammed Şeybânî'nin şerhi değildir. Ebu'l-Vefa Afgânî de Serahsî'nin *Usul Kitabını* yayımladığında, eserin giriş kısmında bunu belirtmekte ise de ben öyle zannediyorum ki, ben onun tesbitinin yanlışlığını tesbit ettim. Ona durumu bildirdim. O da bu yanlışını kabul etti. Bu konuda bana bir de mektup gönderdi. Abu'l-Vefâ Afgânî hanefî fıkında gerçekten önemli gayretler sarfetmiş birisidir. Allah makamını yüceltsin, makamını cennet eylesin.

İkinci dileğim, eserinizi ikinci baskısında ona bir indeks eklemenizdir.²⁸ Tecrübem odur ki, böyle bir indeks hem yazar hem de okuyucu için, eserden yararlanmada büyük bir kolaylık sağlar.

Üçüncü olarak İmam Şâfiî'nin *er-Risale* adlı eserinden kısaca bahsettiniz ama Şâfiî'nin yazdığı konusunda ben onu eserleri arasında bulamadım.

Dördüncü olarak, sahabenin içtihadı, Peygamberin kendilerine izni ile başlar. Nitekim Muaz b. Cebel hadisinde biz bunu görürüz. Eserde buna doğrudan ya da dolaylı değindiniz mi? Bilmiyorum. Yine bir diğer bildiğim husus;

²⁷ Şafak, Ali, *İslâm Hukukunun Tedvini*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları Yayın No; 504, Üniversite Matbaası, Erzurum 1978.

²⁸ Pek kişinin ve Saygı değer Hocamızın bu türden dileklerine, eserimizin mevcudunun yıllar önce tükenmesine rağmen henüz ikinci baskısını gerçekleştiremedim.

eserde İcmaa değindiniz mi? Şayet es-Subkî'nin *Tabakât Kitabında* Şâfiî'nin hayatını okursanız orada Şâfiî'nin İcma konusunu Kur'âna nasıl dayandrdığını görürsünüz. Hiç kuşkusuz şunu da açıkça belirtebilirsiniz ki, İmam Şâfiîden sonra Usulü Fıkıh bahsinde en büyük pay sahibi İmam el-Pezdevî'dir. Usul hukukunda, icma bahsindeki görüşleri açısından onun yeri oldukça yücedir ve Şâfiîden sonra en büyük yer ona aittir. Bir konudaki yeni icma, eski icma nesheder. 'Peygambere olan vahiy (Kur'ân ve hadis) ile Vahiy ile gayr-ı masum olan kişilerin uygulamaları arasında elbette fark olmalıdır. Allah'ın kudreti kulların aleyhine olsa da orada Vahiyle gelenler, kulların uygulamasından önce gelir.

Beşinci olarak biliyor musunuz bilmem yakın geçmişte Beyrutta Arapça bir kitap yayımlandı; bu kitapta beş ayrı yazara ait beş makale var; Kitabın adı; İslam Fıkıhı Roma Hukukunun etkisi altında kalmış mıdır?²⁹ Eğer kitap elinize geçmemişse, Allah'ın izniyle, Parise dönünce bir adet size gönderirim.

Yine birkaç yıl önce Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisinde bana ait "İslâm Fıkıhı ve Roma Hukuku" adlı bir makale yayımlandı. Makale Prof. Danişmend'e (?? Burası tam oknamamıştır) aittir.

Yine bana ait olan, birkaç kez de basılmış bulunan İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları kitabı. Bu eser, Prof. Dr. Salih Tuğ tarafından terceme edilmiştir.

Bir diğer makale, İstanbul'da yapılan Uluslararası Müsteşrikler Konferansına tarafımdan sunulan Türkçe tebliğdir. Tebliğin konusu; 'İslam Hukukunun Kaynakları hakkında yeni bir ???' dir.

Yine bana ait bir diğer Arapça makale; 'İslam Fıkıhının İmamla; Zeyd b. Ali, Ebu Hanife, Mâlik ve Şâfiî elinde Tedvini' dir. Makale Fas'ın Rabat Şehrinde bir Dergide yayımlanmıştır.

İşte değerli kitabınızı tedkik ederken hatırıma genler bunlar olmuştur. Böyle bir eserden dolayı sizleri kutlarım. Sağlık ve âfiyet üzere daim olunuz. Allah'a emanet olunuz.

Her zaman Allah'ın yardımlarına muhtaç

Muhammed Hamdullah.

HAMİDULLAH HOCA'NIN HUKUK ALANINDAKİ GÖRÜŞ VE TESBİTLERİNDEN KISA BİR KESİT

Merhum Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, İslâm ve batı hukuku müesseselerini, özellikle tarihçelerini ve temel kaynaklarını en iyi tanımış, okumuş, aralarındaki nüansları ustalıkla ortaya koyup mukâyeselerini yapmış emsalsiz bir üstad idi. Onun birçok bilim diline vukufiyeti, alanında söz sa-

²⁹ Bu eserden (İslâm Fıkıhı ve Roma Hukuku) kitabından doktora tezimde yararlandığım gibi, daha sonraki eserlerim ve çevirimlerimde de yararlandım. İstanbul 1964.

hibi olmada kendisine büyük avantajlar sağlamıştır. 'İlim, ilim içindir' yaklaşımını bırakmış, 'ilim halk içindir' yaklaşımından hareketle, öğrendiklerini, bildiklerini her ortamda ve her imkân ve fırsat bulduğunda muhataplarına aktarmış, eserleriyle sonrakilere okuyup öğrenme fırsatı tanımıştır. İşte onun içindir ki, kendisi hased (gıpta) edilecek birisidir. Her ne kadar evlenip kan bağından gelen nesil bırakmamış ise de o hem yazdıklarıyla hem de rehberlik ettikleriyle milyonlarca insanı, çocuklarını bırakmıştır. Ne mutlu!

Merhum Hocamız, değişik vesilelerle değinildiği gibi bilhassa 'Devletler hukuku = Siyer' ya da Latince ifadesiyle 'Ius gentium' bahsinde İslam hukuku kurallarının ve uygulamalarının diğer hukuk sistemlerine ne kadar üstünlük taşıdığını (tefevvük ettiğini) her kitap ve makalelerinde ortaya koymuş, isbatlamış birisidir. Ayrıca ilimde araştırma ahlâkını, güvenilir kaynaklara inmeyi, olaylara ideolojik değil objektif (bî tarafâne) yaklaşmayı, bir diğer ifadeyle ilim ve araştırma ahlâkını ortaya koymuştur. Hocamızın, hukukun pek çok alandaki görüşlerinden, burada birkaçına ve yorumlarına değinilecektir. Burada, konuları tercih tamamen tarafımıza aittir.

A. EĞİTİM VE ÖĞRETİM KONUSU

"Sevgili Peygamberimiz ilim ve öğrenme hususunda kadın-erkek ayırımı yapmadığı gibi erkeklerin yanı sıra kadınların eğitim ve öğretimleriyle de bizzat meşgul olmuştur. O'nun zamanında kadın öğreticiler de var idi. Nitekim bunlardan en meşhuru olan Şifa isimli bayan, sevgili Peygamberimizin eşi Hz. Hafsa'ya yazı yazmayı öğretmiştir. Bu hususu M. Hamidullah şöyle anlatır: "Kadınlar Rasûlullah (a.s.) tarafından özel bir ihtimam ve yetiştirilmeye tâbi tutulmuşlardır. Buhârî'nin belirttiğine göre Peygamberimiz haftanın bir gününü tamamen onlara tahsis etmiş, bu günde sadece onlara hitap etme ve onların suallerine cevap vermeye çalışmıştır. Hz. Peygamber'in eşleri de bu gayret ve çalışmada görev alıyorlardı. Bilindiği gibi eşi Hafsa okuma ve yazma bilmekteydi. O'nun eşlerinden bir diğeri olan Hz. Aîşe, hukuk alanında yüksek bilgiye sahip olmuş ve daha sonraki devrelerde, hatta en âlim erkek hukukçular tarafından bile, hukuki bilgisinden istifade edilmek üzere devamlı ziyaret edilip istişâri mütâlâalarına başvurulmuştur. Hz. Aîşe, aynı zamanda "şiiir", "tıp", "Arap tarihi" ve Arabistan kabilelerinin "soy bilimleri = ensab" ve soy kütükleri (şecereleri) vs. üzerinde de üstünlük sağlamıştır."³⁰

B. İSLAM HUKUKUNUN KAYNAKLARI AÇISINDAN KİTAB-I MUKADDES³¹

Bir yandan dinler arası diyalogların sürdürüldüğü, diğer taraftan hukuk alanında 'Avrupa muktesebâtı'ndan sıklıkla bahsedildiği bir ortamda aslında böy-

³⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), c. 2/s. 772-773, İstanbul 2004.

³¹ Hamidullah, *İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes* Bu makale France-İslam mecmuasının Eylül 1967 tarihli nüshasında yayımlanmıştır (Çev. İbrahim Canan), *Erzurum Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, III/1-2, s. 379-390, Ankara 1979.

le bir konuyu yakından tanımakta, kavramakta yarar vardır. Merhum M. Hamidullah Hoca, 'Bizden öncekilerin hukuk kurallarının bizde geçerliliği koşullarını bu makalesinde ve diğer çalışmalarında vukufla ortaya koymuştur.

Eski-yeni kanunlar, mânevi rehberler konusunda Kur'ân-ı Kerim, vahyedilmiş kitaplardan bahseder. *Allah tebliğâtını, bir melek vâsıtasıyla gönderir (vahyeder) ve bu tebliğat, genellikle mukaddes kitaplar sûretinde muhafaza edilir.* İşte Kur'ân bunlardan birçoğunu surelerde ve âyetlerde zikreder. Meselâ Hz. İbrahim'in *Suhufu*, Hz. Mûsâ'nın *Tevrâtı*, Hz. Dâvud'un *Zeburu*, Hz. İsa'nın *İncili* (kaydedelim ki, *İncil*, Kur'ânda sürekli tekil anılır, çoğul biçimi yoktur. Bir diğer ifadeyle takdis edilmiş dört *İnci* = *Enâcîl-i Erbaa*'dan hiç söz edilmemiştir...). Kuran'da oldukça anlamlı bir diğer terim daha bulunur: "*Züübürü'l-Evvelîn*" (yânî, evvelkilerin kitapları). Bu terim garîb bir şekilde Brahmanların kitaplarının adı olan *Purana*'yı ifade etmektedir. Zira *Purana* sözlük yönünden evvelkiler, eskiler anlamındadır. Ayrıca. *Kur'ânda*, bizzat *Kur'ân-ı Kerim*in kendisi de söz konusudur. Mâdemki kendi kitabımız *Kur'ân*, bunu kendilerine söylüyor, öyleyse Müslümanlar, mırıldanma ve çekinmeye mahal bırakmadan eskilerin bütün bu kitaplarına inanırlar.³²

Akideleri tasvir eden (kelâmî) kitaplarda müslümanların bu inanç ve kavramları tartışabilirler. Dinler arası münazaralarda (polemik), bunlardan bahsedilip enine boyuna tartışılabilir. Her hâl u kârda bu kavramlar hukuk alanında da büyük bir önem taşır. Bu noktada şu soru karşımıza çıkar: İslâm öncesine âit bu kitapların İslâm nazarındaki hukûki statüsü nedir? Niçin bu kadar peygamber ve vahyedilmiş kitaba ihtiyaç var? Allah geçmiş ve geleceği bildiğine göre tek kitap, tek peygamber kâfi değil miydi?" Bu tür soruların cevabı pek o kadar zor değil.³³

Her şeyden önce bu, insanın kendi *hatâsıdır*. Zira insanlar, kendilerine gönderilen ilâhî tebliği muhafaza etmiyorlar. Söz gelimi yazıyı bilmedikleri dönemlerde, gelen vahyi yazı-ile kaydedemiyorlar; ezberden bilenler de bunu ezberleyen birini yerlerine koymadan ölüyorlar. Hattâ yazının icâdından sonra bile, sâdece yangın, su baskını, zelzele gibi âfetler bu tebliğin kaybolmasına sebep oluyor. İnsan toplumlarında, ortaya çıkan kardeş kavgaları inançsızların eliyle bu tebliğini irâdî olarak imhâsına sebep oluyordu. Diğer taraftan titiz olmayan din adamları tarafından yapılan tefsirler ve hattâ tashîhler -ki tahrifler de bunun sonucu olarak ortaya çıkmıştır- mukaddes metnin aslının kaybolmasında sorumludurlar. Sonuç olarak Allah tükenmez keremiyle tebliğ gönderme işini hep yenilemiştir.

Diğer bir neden ise, insan tabiatı, insanın sosyal ve psikolojik yapısıdır. Cemiyet mütemâdi bir ilerleme içerisinde. Çevrenin değişmesi, ilmî ve maddî ilerlemeler, hayat vâsitalarının ve beşerî diğer ihtiyaçların mâruz kaldığı değişiklikler, en azından, hattâ hareket tarzlarında geçerli eski kurallardan

³² A.mkl., s. 380.

³³ A.mkl., s. 381.

bazılarının değişmesini gerektirmiştir. İşte bu durumlar, kanun koyucu olan Allâh'ın, hâşâ, kararsızlığından veya keyfi davranışından ileri gelmez. Böyle durumlarda, Allâh fikir değiştirmiş de olmuyor. Tam aksine, insanlarda meydana gelen değişmeler, sürekli insanların iyilik ve mutluluğu için kanunlarını değiştirmesini Allâh'dan diliyorlar.

Kısacası, peygamberlerin ve ilâhî kitapların çokluğunun nedenlerini açıklamak kolaydır. Durum böyle olunca, aynı konu hakkında (aynı Allâh tarafından konulmuş olmaları nedeniyle), aynı kaynaktan gelen bir çok kural bulunuyorsa bunlara uymada mü'min ve mütî kişinin vazîfesi nedir? Bu soru karşısında, en azından bir hukukçu için, hiçbir zorluk bulunmamaktadır. Zira birbirini izleyen kanunlar ya kendi aralarında çelişmektedir ya da birbirini tamamlayıcıdır ya da öncekilerin tekrârı niteliğindedir. Aralarındaki çelişkinin giderilmesinin, aralarını uzlaştırmanın imkânsızlığı durumunda, bunlardan birini tercih zorunluluğu ortaya çıkarsa, târih bakımından en son gelmiş olan kural yürürlükte kalır ve onun uygulanması gerekir (tıpkı, aynı parlamentonun çıkardığı birbirini tâkip eden ve hüküm bakımından birbiriyle çelişkili kanunların uygulanmasında olduğu gibi). Aksine eğer iki kanun da birbirini tamamlıyorsa bu durumda ikisi de birlikte geçerlidir. Her ikisini de uygulamak gerekir. Tekrar hâlinde, ister eskisi ilga edilsin ister her ikisi de kaynaştırılsın isterse ikisi de beraberce uygulansın, bunlar aynı şeydir ve netice olarak aynı kapağa çıkar.³⁴

Serahsi, bize sünî İslâm hukukçularından bazılarının görüşlerinin 'Her yeni gelen peygamber de herhangi bir kuralın ortadan, yürürlükten kaldırılması kesinleşinceye kadar eski kanunu, kendi kanunu olarak uygulamaya mecburdur' şeklinde olduğunu *Usul* adlı eserinde aktarır. Bâzıları da: "Her peygamberin kanunu, kendisinden sonra bir diğerinin gelmesiyle son bulur. Yeni gelen, eskisini uygulamak mecburiyetinde değildir. Ancak eskinin devam edeceğine dair bir delil bulunuyorsa o zaman buna uyar. Bu tür bir delil de yeni gelen peygamberin o konuyu açıklamasıyla gerçekleşir" demişlerdir. İslâm hukukçuları arasındaki bir üçüncü gurup ise "Bizden önceki şeriatler, din ve hukuk düzenlerine, tıpkı kendi peygamberimizin şeriatının bir parçası imişcesine uymamız gerekmektedir. Bu uyma zorunluluğu, bu eski şeriat-tan, hukuk düzeninden herhangi bir hukukî hükmün ortadan kaldırıldığını ifâde eden bir delil olmadıkça geçerlidir" demişlerdir. Bu son guruba giren hukukçular, bizden öncekilerin dinleri ve hukuk düzenleri konusunda eski dinlerin mensuplarının (Ehl-i Kitap) rivâyet ettikleri ile, diğer topluluklarda bulunan mukaddes kitapların okunmasına dayanarak Müslümanların yaptıkları rivâyetler ve bir de bizzat Kur'ân ve Hadiste bizden öncekilerin kanunu diye rivâyet edilenler hakkında, bunların hükümlerinin neshine dâir kesinlik hasil olmadıkça, o kurallar sanki kendi peygamberimizin getirdiği kuralların bir parçası imişcesine uygulamakla yükümlü olduğumuzu söylemektedirler. Fakat

³⁴ A.mkl., s. 382.

burada önemli bir husus, diğer topluluklara mensup olanların rivâyetlerinden olduğu bilinenlerin veya bu cemaatlerin kitaplarından Müslümanların okuyarak rivâyet ettikleri şeylerin, güvenilirliklerini kanıtlayacak bir delil olmadığı için, onlara uymak gerekmez."³⁵

Sonuç olarak, Sarahsî'nin de çok yerinde olarak söylediği gibi, gerçek tutum şu olmalıdır: Eski peygamberlerin kanûnları iki şarta bağlı olarak İslâm için de geçerliliğini korumaya devam eder:

Birinci koşul, o kurallar Kur'ân ve Hadîs'le neshedilmemiş olmalıdır. İkincisi ise, şu veya bu hangi peygamber ve millete mahsus olursa olsun, eski kanunun güvenilirliğine bir delil bulunmalıdır.

Hz. Nûh ve Hz. İbrâhim'e gelen sahifelerde olduğu gibi; eski kitaplar elimizde mevcut değildir. Tevrat'a gelince, Kur'ân bunun güvenilirliğini reddeder.³⁶ Çünkü Tevratın asıl nüshaları, Nebukadnezar ve Titus tarafından mükerrer suretle imhâ edilmiştir. İşte Kur'ân bu girişimler ve sonuçlarına atıfta bulunmaktadır: Hz. İsâ'nın teşrîâtına gelince; onun getirdiği kurallar hiç bir sûrette, Tevrat veya Kur'ân gibi, bir kitap hâline bizzât Hz. İsâ tarafından getirilemedi, yazdırılmadı. Hıristiyânlar, bizzat Hz. İsâ tarafından emredilmiş olmaksızın Havârîlerin yahut onları izleyenlerin kendi girişimleriyle kaleme almışlardır. Hz. İsâ'nın târihçe-i hayâtlarına sâhiptirler. Bu târihçeler gerçi Hz. İsâ'nın sözlerini içerir ama karışmış olan başka şeyler de bulunmaktadır. Diğer taraftan elde bulunan İnciller genel emirler içerir. Bunlarda müşahhas hükümler ve somut kurallar bulunmamaktadır. Matta'nın da zikrettiği gibi Hz. İsâ, Tevrât'a uymuştur.³⁷

Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i şerifler, Müslüman hukukçuların ihtiyâcına kâfi ve vâfidir. Onlar Kitâb-ı Mukaddes'e atıfta bulunma hususunda kuşkuludurlar. Zirâ Kur'an şöyle der: "... Benim rahmetim her şeyi kuşatmıştır. Onu (rahmeti küfürden, masiyetten) sakınmakta, zekâtı vermekte, bir de âyetlerimize îmân etmekte olanlar (yok mu?) işte onlara has olmak üzere tesbît edeceğim. (Onlar) nezdlerindeki Tevrat ve İncil'de (ismini ve sıfatını) yazılı bulacakları ümmî nebi olan O Resûle (Muhammed'e) tâbi olanlardır. O, kendilerine iyiliği emrediyor, onları kötülükten nehyediyor, onlara (nefislerine haram kıldıkları) temiz şeyleri helâl (helâl kıldıkları) murdâr şeyleri de üzerlerine haram kılıyor. Onların ağır yüklerini, sırtlarında olan zincirleri indiriyor O..."³⁸. Böylece müslüman hukukçular; halkın selâmetine müstenid olan kolaylığı tercîh ederler, Tevrat'ın çok çetin hükümlerini (kanûnlarını) bırakırlar, tercîh etmezler. Zirâ Kur'ân bu konuda çok açık bir şekilde şöyle der: "...Allâh size kolaylık diler, size güçlük istemez; ...",³⁹ bir başka deyişle, Fa-

³⁵ A.mkl., s. 384-385.

³⁶ Nisa 4/46 ve Mâide 5/13.

³⁷ Matta 5/17-18.

³⁸ A'râf 7/156-157.

³⁹ Bakara 2/185.

kihler Kitâb-ı Mukaddesin bâzı kısımlarının geçerliliğini tanımakla birlikte kendi din ve hukuk sistemlerinde ona ihtiyâç duymazlar.⁴⁰

C. İSLAMÎ İLİMLERDE İSRÂİLİYYÂT YAHUT GAYR-I İSLAMÎ MENŞELİ RİVÂYETLER⁴¹

Hız. Âdem'den Hız. Muhammed'e (a.s.) kadar cihânşümûl ve ebedî olan tek din mevcûttur o da İslâm'dır. Bu durum, peygamberler zincirinde aynı dinin bir tür ihyâsı, yenilenmesinden başka bir şey değildir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm arada gelip geçen peygamberlerin ve onlara tâbi olan milletlerin târihini ayrıntılı anlatma yerine sâdece bir hatırlatıp geçer. Doğal olarak Müslümanlar, özellikle Hız. Peygamber (as) devrinden sonra; Kur'ânın bu çok özlü ifâdeleri karşısında meraklarını yenemiyorlar ve eski çağlara âit bilgi noksanlıklarını telâfi edebilmek için her çâreye baş vuruyorlardı. Bilhassa Kur'ân'da ismi geçen şahıslar hakkında biraz fazla bilgi elde etmek istiyorlardı. Bu amaçla ilk plânda, her yerde elde edilebilecek olan, Kitâb-ı Mukaddes vardı. Mecûsî ve Sâbiilerle ilgili kaynaklar, nisbeten daha az yayılmış ve daha az şöhret bulmuş, tanınır olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'e, Allâh'ın kelâmı ve vahyi olarak inanan bir kimse için zâhirî bâzı güçlükler bulunuyordu. O da Kur'ânda yer alan bazı âyetlerde, Yahudîlerin kendi mukaddes kitaplarında tahrîflerde bulduklarının ifâde edilmesidir.⁴²

Bir kısım hâdiseler, Hız. Peygamber'in (as), geçmiş milletlerin din ve sistemlerine karşı tutumu hakkında bize bir fikir vermektedir. Şöyle ki,

Bir gün, Hız. Ömer, Medîne Yahudîlerini Kitâb-ı Mukaddes okurken işitir (okunan kısım belki mezmûrlar, belki de ahlâkî bir başka kısımdı, râvî burayı açıklamıyor). Bu parça Hız. Ömer'in (ra) o kadar hoşuna gitmiş ki, Yahudîlerden: bu parçayı kendisine yazmalarını ricâ etmiş. Sonra onu alarak Hız. Peygamber'e (as) götürmüş. Her ikisinden de istifâde etmeleri için müslümânların Kur'ân'la birlikte Kitâb-ı Mukaddes'i de okumalarını teklîf etmiş. Muhtemelen, daha Hız. Peygamber'in cevâbını bile beklemeden elindeki parçayı okumaya başlamış. Bu, Hız. Ömer'i o kadar etkilemiş, o kadar heyecanlandırmış ve kendisinden geçirmiş olmalı ki, Ömer, Hız. Peygamber'in (as) bu duruma tepkisine dikkat bile etmemiş. Hız. Peygamber'in (as) mübarek yüzlerinin rengi gittikçe değişmiş. O kadar ki, etrafındaki topluluktan birisi dayanamayarak şöyle seslenmiş; "Yâ Ömer! Hız. Peygamberin (as) yüzünün rengini görmüyor musun (ne kadar değişmiş)?" Hız. Ömer birden duraklamış, özür beyan etmiş ve: "Allâh ve Resûlü bize kâfidir" demiştir. Bunun üzerine Hız. Peygamber (as) söz aldı ve "Eğer Hız. Mûsa şimdi hayâtta olsaydı beni

⁴⁰ A.mkl. s. 390. Bu makalenin devamı, France-Islam'ın Kasım-Aralık 1970 tarihli sayısında çıkmış, onu da yine İbrahim Canan tercüme etmiş, Erzurum Atatürk Üni. İsl. İlimler Fak. Dergisi c. 3, Fasikül 1-2, sayfa 391-410' da yayımlanmıştır. Ankara 1979.

⁴¹ Hamidullah, *İslami İlimlerde İsrailiyyât Yahut Gayr-ı İslami Menşeli Rivâyetler* (çeviren İbrahim Canan), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi (Tayyib Okçu'e Armağan), Ankara 1978.

⁴² Kur'ân; Nisâ, 4/46; Mâide, 5/13, 41; Bakara, 2/75. Hamidullah, T. Okçu'e Armağan, s. 295.

tâkipten başka bir şey yapmak ona helâl olmazdı (onun risâleti bitmiştir, şu anda benimki hâkimdir)"⁴³ buyurmuştur.⁴⁴

Kur'ân-ı Kerîm'in önemli ve uzun bölümleri, İslâm devletinde idârî, kazâî, adlî alanlarda topluluklararası hayatı düzenler ve açıklar. Bu hükümlere göre, İslâm devleti içerisinde var olan her bir azınlık, dînî cemâate yargı hukuku alanında ve adlî konularda muhtâriyet vermek gerekmektedir. Kezâ Yahûdiler Tevrâtı, Hıristiyânlar İncili tatbîk etmelidirler. Bu gayr-ı Müslimler, Müslümânların mahkemelerinde dava açmaya ve davalaşmaya mecbûr değildirler. Fakat kendiliklerinden, Müslümanların mahkemelerine başvuracak olurlarsa, bu takdirde onlara, hakimin kanununu değil davanın taraflarının (kendilerinin) kanunlarını uygulamak gerekir ve böyle davranılmalıdır. Nitekim Hz. Muhammed (as) dâhil bütün peygamberlerin vazifesi budur. Bu genel kural sebebiyledir ki, Hz. Peygamber (as) kendisine çıkarılan, huzurunda birbirleriyle davalışan Yahûdî çiftine Kitâb-ı Mukaddes'in hükmünü uygulamıştır. Yine bu kuralın bir sonucu olarak İslam devletlerindeki gayr-i müslim tebâa, asırlar boyu; tam bir kazâî-adlî bağımsızlık ve özgürlükten yararlanmışlardır.

Hz. Enes'den yapılan bir rivâyete göre : "Yahûdî birisi; bir kadının başını iki taş arasında ezmişti. Hz. Peygamber (as) kadına "sana bunu kim yaptı" diye sordu ve falanca mı, falanca mı? diye birçoklarının isimlerini saydı. Bir Yahûdînin ismi zikredilince kadıncağız başıyla onaylama işâretinde bulundu. O sanık yahûdî kişi hemen tutuklandı, sonra suçunu itiraf etti. Hz. Peygamber (as) de yahûdînin başının, iki taş arasında ezilmesini, yaralanmasını, emretti."⁴⁵ Bâzi açıklamalara göre, bu suçta öldürülen kadın bir Arabtı. Şu hâlde ihtilâf ve şikâyet hâlinde müttehemin (sanığın) kanunu tatbîk edilmelidir. Müslümanların, Kitâb-ı Mukaddes olsun, başkası olsun, yabancı kanunları incelemesi için bir diğer sebep de şu halde, hükmedici durumda Müslümanların mahkemeleri olduğunda, sanığın kanununu uygulayabilmektedir. Büyük hukukçu İmam Muhammed eş-Şeybânî, eserlerinde sürekli olarak müslüman hâkimler tarafından uygulanmış olan yabancı kanunlar ve bunların hükümlerinden bahseder.⁴⁶

Hz. Peygamber (as) zamanında meydana gelmiş şu birkaç hadise gösteriyor ki, İslâm, Kitâb-ı Mukaddes'i nazarî olarak, Allâh tarafından vahyedilmiş bir kitâb olarak kabul etmekle kalmaz, uygulamada, birçok pratik amaçlar için onu kullanmak ihtiyacını duyar. Buna, daha az zorlayıcı olmayan bir diğer ihtiyaç da eklenebilir ki, o da Kur'ân-ı Kerîmin çoğu kez ister Kitâb-ı Mukaddes olsun ister bunda geçen peygamberlerden herhangi

⁴³ Bak, Dârimî, mukaddime 39; Abdürrezzak, el-Musannaf No. 10163, 10164, 19213; Amed b. Hanbel ve pek çok diğer kaynaklar.

⁴⁴ Hamidullah, T. Okıç'e Armağan, s. 297.

⁴⁵ Buhârî, 44, 1, Nu : 4; Taberî, Tefsîr, 5, 127.

⁴⁶ Meselâ bak- Serahsî, Şerhu Siyeri'l - Kebîr, c.4/s. 32-40, 67, 151, 201, 231, 284 vs; Kezâ Benim eserim olan: Muslim Conduct of State, s. 252. Hamidullah, T. Okıç'e Armağan, s. 300.

birinin sözleri olsun, onları hep anmaktadır. Müslümân müfessirler bunların neler olduğunu araştırmak zorundadırlar. Kur'ân'ın bu atıflarını hafife alıp görmezlik edemezler. Zira yalnızca bu araştırma eski kitaplara duyulan gereksinime yeterli delil getirecek, aydınlatıcı olacaktır.⁴⁷

İşte bu noktadan hareketle 'Evâmir-i Aşere/On Emir' meselesi, bu konuda önemli bir yere sahiptir. Hz. Musâ, Sinâ Dağı'nda ilâhî huzura kabul edildiğinde, Cenâb-ı Hak ona meşhûr on emri verdi. Kezâ, Mi'râc sırasında, Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (as)'i huzûruna kabul edince, kendisine on iki emirle (ki bunu Kur'ân-ı Kerim zikreder)⁴⁸ son derece kıymetli bir hâtura olarak arş hazinesinden (kenzu'l-Arş) bir de hediye (ki, Kur'ân bunu da kaydeder)⁴⁹ verdi. Bu hediye İslâm dîninin ebedî ve cihâşümûl bir din olduğunu açıklamayla birlikte, kişinin gücünün üzerindeki şeylerden değil, iktidârında olan şeylerden sorumlu tutulacağını müjdesinden ibâretti.⁵⁰

İlk on emir (Evâmir-i Aşere) şöylece özetlenebilir:

1. Yalnızca Allâh'a tapmak,
2. Putların önünde secde etmemek,
3. Allâh'ın adını boş yere ağza almamak (onu rastgele yapılan yeminlerimizde tanık tutmamak),
4. Sebt (cumartesi) günü çalışmamak,
5. Anne babaya hürmet etmek,
6. Adam öldürmemek yasağı,
7. Zina yapmamak,
8. Çalmamak (hırsızlıkta bulunmamak),
9. Yalan tanıklıkta bulunmamak,
10. Başkasının malına karşı tāmahkârlık etmemek, göz dikmemek.

Denebilir ki, bu on kadar emirden 1 ve 2 numaralı, 3 ve 9 numaralı, 8 ve 10 numaralı maddeler birbirleriyle aynıdır. Bu tekrârlar gözönünde bulundurulunca emirler on değil yedidir. Öyleyse geri kalan iki veya üçü nereye gitti? Bu bilinmemektedir.

Kur'ân-ı Kerim, değişik yerlerinde, İsrâiloğulları ile yapılan misâktan sıklıkla bahseder. Meselâ: "Ey İsrâil (Ya'kûb) oğulları, size (atalarınıza) ih-sân ettiğim bunca nimetimi hatırlayın (Peygambere imân hususundaki tavsi-yemi yerine getirin, ben de size karşı olan ahdimi yapayım. Bir de (vefâyı terk

⁴⁷ Hamidullah, T. Okıç'e Armağan, s. 301.

⁴⁸ İsrâ 17/23-39.

⁴⁹ Bakara, 2/285-286.

⁵⁰ Hamidullah, T. Okıç'e Armağan, s. 308 ve 309.

hususunda) benden korkun. Nezdinizdekini (Tevratı) tasdik edici (ve doğrultucu) olarak indirdiğim Kur'ân'a îmân edin, onu inkâr edenlerin ilki siz olmayın, âyetlerimi az bir baha ile (bayağı bir menfaat mukabilinde) değişmeyin. Ancak benden korkun. Kendiniz bilip dururken Hakkı bâtila karıştırıp da gerçeği gizlemeyin. Dosdoğru namaz kılın, zekât verin, rükû eden (mü'min) lerle birlikte rükû edin (cemâate devâm edin)."⁵¹

Bu konuda şu âyetler daha da bir açık hüküm ifade eder: "Hani İsrail oğullarından: Allah'dan başkasına ibâdet etmeyin; anaya, babaya, hısımlara, yetimlere, yoksullara iyilik yapın, insanlara güzellikle söyleyin, dosdoğru namaz kılın, zekât verin diye (emretmiş), teminatlı söz almıştık. Sonra (bu sağlam sözünüze karşı -içinizden birazınız hâriç olmak üzere arka döndünüz ve siz (de atalarınız gibi) hâla yüz çevirmekte berdevâmsınız. "Hani sizden (ey Ya'kûbîler)! "(Birbirinizin) kanlarını (haksız yere) akıtmayın, kendinizi yurtlarınızdan çıkarmayın", diye kat'î söz almıştık, sonra siz de (buna karşı) ikrar vermişsiniz ve hâlâ (bu yolda aleyhinizde) şahidlik edip duruyorsunuz da."⁵²

İslâmî kaynaklarda yer almayan, yabancı meseleler karşısındaki Müslümanların takınacağı tavır, bizzat Hz. Peygamber tarafından, muhtelif vesfelelerle, makûl ve hakîmâne bir tarzda, şöylece tesbit edilmiştir:

a) Eğer Ehl-i Kitâb size bir şey anlatacak olursa onu ne kabûl ne de reddedin. Eğer bâtil bir şey söylerlerse, asla onaylamayınız.⁵³

b) İsrâiloğulları hikâyelerinden anlatın, bunda bir sakınca yok.⁵⁴

İşte bu tavsiyeler bize, safca ve her söyleneni. kabul edercesine değil, Hıristiyan ve Yahûdî kaynaklarından direk araştırma yapmayı göstermekte, böyle yapmayı emretmektedir. Özellikle günümüzde, ister Kur'ân tefsirlerinde olsun, ister lâ-dînî târih kitaplarında olsun her çeşit kitapların mütalaasında, asıl kaynakları tenkid süzgecinden geçirerek değerlendirmek gerekmektedir...⁵⁵

D. İSLAM HUKUKU KURALLARINDA VE TEDVİNİNDE DIŞ ETKİLER SORUNU⁵⁶

Bu konuya başlarken "İslam fihhının yazılımında dış faktörler ne kadar etkili olmuştur?" şeklinde bir sorunun sorulması yersiz olmasa gerektir. Av-

⁵¹ Bakara 2/40-43. Hamidullah, T. Okıç'e Armağan, s. 310 ve 311.

⁵² Kur'ân, Bakara 2/83-84. Hamidullah, T. Okıç'e Armağan, s. 312.

⁵³ Buhârî, 52/29, 65. Sûre 2/11, 96/35, 97/51; İbnu Hanbel, c. 4/s. 136, Ebû Dâvûd 24, 2.

⁵⁴ Buhârî, 60/50, Müslim, 53/72; Tirmizî, 39/13; İbnu Mâce, Mukaddime, 5; İbnu Hanbel, c. 3/39, 46.

⁵⁵ Hamidullah, T. Okıç'e Armağan, s. 316-317.

⁵⁶ Bu başlık ve devamı başlıklar altında sunulacak bilgiler ve alıntılar Hamidullah, İmam-ı Azam Ve Eseri (çev. Kemal Kuşçu, Sadeleştiren: Sadettin Acar) adlı kitabından olacaktır. Beyan Yayınları Eser No: 13, İstanbul 2004. Ayrıca aynı konular, Hocanın 1978 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesinde verdiği seminerlerin, o zaman İslâm Hukuku Kürsüsü Başkanlığını yürütmüş olan Ali Şafak'ın editörlüğünde teksir halinde çıkartılan notlardan da yararlanılmıştır. (Bak Teksir Ders notları, çevirenler A. Şafak - R. Özcan ve H. Aktan s. 1-53, Erzurum 1979)

rupalı yazarlara göre dünyada iyi olan hiç bir şey Doğulular'dan gelemez. Bu konuda onların iddiası ve açıklamaları şudur; "İslam Hukuku Roma Hukuku'nun Arapçalaştırılmış biçimidir" ve onların gönüllerinde yatan arzu, gerçeğin bundan başka bir şey olmamasıdır.... Avrupalı yazarlar, İslam Hukuku üzerine yazdıkları eserlerinde "mümkündür ki", "ihtimal ki" vb. sözlerle birkaç satır içinde, hayallerini biraz yumuşak bir üslupla tekrar eder dururlar. Bir tarafta işte bunlar, diğer tarafta ise bizim müslüman bazı muhafazakar yazarlarımızın bu konudaki tutumları. Birbirleriyle, gerçeği tartışmaktan kaçışları iki hukuk alemini birbirinden uzaklaştırmakta, konuyu anlaşılabilir kılmaktadır. Nitekim muhafazakâr müslüman hukukçularımız, Roma Hukuku'nun isminden o kadar tiksinti duyarlar ki, o sistemi hiç tanımaksızın, tanıma gereği duymaksızın varlığını inkar ederler... Eğer İslam Hukuku üzerine Roma Hukuku'nun etkisi varsa, bu durum, onun değerini azaltmaz ve eğer etki etmemişse de bu onun var olan değerine yeni bir şey katmaz. Dış faktörler ne bir korkunç hayal, ne de aslı astarı olmayan bir iddia haline getirilmelidir. Belki olayların aslında nasıl ortaya çıktıklarına bakmak gerekir.⁵⁷

Bu güne kadar Kur'an ve Hadis'in haram kıldığı yasakları herhangi bir dış faktör helal hale getiremedi. Zaruri olarak tespit edilmiş olanların dışında da, dış etkenler hiç bir zaman Müslümanlarca haram olanlara yeni şeyler ilave edemedi. Yalnız Kur'an ve Hadis'in söz etmediği konularda, eski örf ve âdetler, Kur'an ve Hadis'in ifade ve ruhuna aykırı olmadığı sürece kabul edildi yahut aynen devam ettirildi. Bizzat Kur'an, Hz. Musa, İsa ve diğer bir düzineden fazla peygamberin isimlerini sayarak, "Onların yolunu takip ediniz!" şeklinde emir verir. İslâm'ın Peygamberi (as) hakkında "Sizin için Allah'ın Resülünde güzel örnekler vardır" denildiği gibi, Kur'an bu sözleri aynı zamanda Hz. İbrahim ve diğer peygamberler hakkında da kullanmıştır.... Buharî, Tirmizî ve diğerlerinin rivayetine göre, Peygamber Efendimiz (as), vahiy gelmeyen konularda Kitap Ehli'nin gelenekleriyle amel etmeyi severdi. İbnu Hanbel'in Müsned'inde yer alan bir başka dikkate değer hadiste⁵⁸; Kitap Ehli olmayanlarla ilgili şöyle bir ifade aktarılır: "İslâm'da cahiliye döneminin faziletleriyle amel edilir." Cahiliyye döneminden İslâm'ın devam ettirdiği şeylerin tümüne "geçmiş peygamberlerin ve özellikle Hz. İbrahim (as)'in sünnetleri" demek yerinde değildir. Özetle, müşrik Arapların adetlerinden olan bazı mantıklı şeylerin İslam tarafından devam ettirilmesine engel olacak bir sebep yoktur.⁵⁹

Resulullah (as)'ın vefatından sonra Müslümanlar çeşitli ülkelere yayıldılar. Bunun neticesinde kaçınılmaz olarak yeni zorunluluklar ve gittikleri ülkelerin yeni gelenekleriyle karşı karşıya geldiler. İşte fıkıhçılar da bunlardan mantıklı olan ve Kur'an ve Hadis'e aykırı olmayanlardan bazılarını kabul ederek devam ettirdiler ve bunlar hukukun birer parçası haline getiril-

⁵⁷ Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 46-47.

⁵⁸ Ahmed İbni Hanbel, *el-Müsned*, III,42.

⁵⁹ Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 47-48.

di. Şam ve Mısır'ın ilk Müslüman hukukçuları bazı Roma adetlerini kabul etmiş olabilirler. Irak ve İran'daki hukukçular İran geleneklerinin, Hind'in hukukçuları da Dharma Şastra geleneklerinin etkisinde kalmış olabilirler. Kuşkusuz tüm gelenekler, Kur'an ve Hadis'in açık bir hüküm koymadığı durumlara ve o âdetlere aykırı hiç bir açık hükmün bildirilmediği konularda idi. Hukukçular bu âdetleri akla yatkın, kıyas yoluyla doğru ve Kur'an ve Hadis'e ve bunlarda yer alan ilkelere uygun bulduklarından dolayı kabul ettiler. Bu durumda Roma Hukuku'nun, İslâm hukuk külliyyâtındaki payı ve yerinin ne kadar olduğu hakkındaki soru da kendiliğinden cevabını bulmuş olur.⁶⁰

İslam Hukuku her şeyden önce, Mekke ve Medine'nin örf ve adetleri ile karşılaştı... Şam ve Mısır'da Roma, Irak'ta İran hükümetlerinin kanunları, kurallarıyla karşılaşmışlardı. Daha sonraları, İslam Hukuku'nun ilerlemesinde büyük payı olan Yemen ise, son derece eski bir medeniyete sahipti. Bununla beraber Yemen, İslâm'dan çok önce birbiri ardından Yahudilerin, Habeşlilerin, Romalıların ve İranlıların idaresinde yaşamış ve herbirinin -az da olsa- etkisinden kurtulamamıştı. Hicaz, Yemen, Bahreyn, Umman ve diğer sahil bölgeleri bir tarafa bırakılırsa, geriye kalan İç Arabistan'da şüphesiz yabancı etkisi hemen hemen hiç yoktu. Fakat Peygamber (as)'in vefatından sonra İslam devleti dışarıya doğru yayılmaya başladı ve yalnız on-onbeş yıl sonra, Hz. Osman (ra) zamanında, Çin'in batısından Endülü's'ün bir kısmına kadar uzandı. Fethedilen bu geniş sahada yalnız Roma Hukuku uygulanmıyordu. Çünkü bu alanda bağımsız bir çok medeniyetler varolagelmmişti.⁶¹

Mes'udi'nin açıklamasına göre, Hz. Ömer (ra), Irak'ta eski İran arazi vergisi kanununu devam ettirmişti. Şam ve Mısır'da Roma Hukuku'nun korunmuş olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Hz. Ömer (ra), özellikle gümrük ve benzeri konularda, yabancı ülkelerden geleceklere yapılacak uygulamanın, o ülkelere giden Müslümanlara yapılan uygulamayla aynı olması, mütekâbiyet esası, yönünde bir kural koymuştu. Özel sözleşmeler dolayısıyla, idare hukukunun değişik bazı kısımları Hulefai Raşidin zamanında ve onlardan sonra sürekli geçerliliğini korumuştur... Kısacası Hicaz bölgesi ve çevresinde Roma Hukuku'nun hemen hiçbir etkisi ve uygulama alanı yoktu ve olmamıştı denilebilir.⁶²

İmam Ebû Hanîfe'ye gelince, biliyoruz ki o, İran asıllı olmasa bile vatanı İran'dı ve onun hayatı, daha çok Kûfe, Mekke, Bağdat gibi, Roma ve Bizans'ın hukuk kurumlarının etkili olmadığı bölgelerde geçmişti. Roma Hukuku metinlerinin ne doğrudan doğruya ne de dolaylı yollardan o dönemde Arap diline tercüme edildiğine dair bir işaret vardır. Her dinin mensuplarının

⁶⁰ Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 48.

⁶¹ Hamidullah, *İmam-ı Azam Ve Eseri*, s. 49.

⁶² Hamidullah, *İmam-ı Azam Ve Eseri*, s. 49-50. Bak Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, (çev. Baha Arıkan), Ankara 1955, I, 12. Hamidullah - Nallino - Bosquet, *İslam Fikhi ve Roma Hukuku*, İstanbul 1964, s. 54.

kendi kanunlarına tâbi olmaları, onlara adaletin uygulanmasının kendi özel mahkemeleriyle ve kendi dinlerinden olan hakimlerin eliyle olması ve İslam kanununa bağımlı olmadıkları yönündeki Kur'an-ı Kerim'in devrimci prensibinde açıklanan hükümler, İslam Hukuku'nda, başındanberi dış etkilerin azalmasına sebep olmuştur.⁶³

Roma Hukuku, Hz. İsa (as)'dan önce ibadetleri muamelattan ayrı tutmuş ve dünyevî muamelatı, işleri de kişiler, eşya ve fiiller ve yargılama usulü diye üç kısma ayırmıştır. Hukukçu Ebû Hanîfe'nin hukukî düzenlemesinde, anayasa ve devlet idaresi de dahil olmak üzere genel hukuk konuları; ibadetler, muamelat ve cezalar olmak üzere üçe ayrılmıştı. Onun bu düzenlemesi, Roma Hukuku'nun düzenleme sırasıyla taban tabana zıttır. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönem Emevîler'in son ve Abbasîler'in ilk dönemlerine rastlıyordu ve o zamanlar Yunan ilim ve tekniği henüz fazla miktarda tercüme edilmemiş ve rağbet bulmamıştı. Mantık, felsefe, tıp, astronomi, kelam, coğrafya vb. ilimlerin aksine hukuk alanında ne Latince ne Yunanca ne Farsça ne de başka bir dilden Arapçalaştırılmış bir terime rastlanırdı. Hukukta geçerli olan terimler, Arapça'da eskiden beri var olan ve çoğunlukla Kuran'dan alınmıştır. Mesela, teknik birer kavram haline getirilmiş *fıkıh*, *şeriat*, *sünnet* vs. kelimeleri gibi. Muamelatta ve ticarî ilişkilerde Arapça olmayan bazı terimlere rastlanırsa da bunlar da muhtemelen İslâm'dan çok önce Arapçalaştırılmış kelimelerdi.⁶⁴

Roma Hukuku ile İslam Hukuku arasındaki temel farklar da az değildir. Romalılar putperest ve müşriktiler; halbuki Müslümanlar, Allah'ın birliği inancını yaymak için uğraşıyorlardı. Roma'da papa hakimiyeti sosyal düzenin temeliydi; ama ne cahiliye ne de İslam döneminde Araplar'da böyle bir sistem vardı. Roma Hukuku o kadar çok muhafazakar idi ki, onun usandırıcı formalitelerinden (formula usûlünden) asla uzak kalmamazdı.⁶⁵

Aslında '*Roma Hukuku*' denilen şey de, asıl Romalılar'ın oluşturduğu bir sistem değildi. Diğer toplumlarla ilişkileri sonucunda oluşmuş kuralla bütünüdür. Afrika ile ticaretin izleri, sonra Küçük Asya'nın eski Doğu Medeniyeti'nden etkiler yavaş yavaş Roma Hukuku'na girmiş ve onun medenî bir hale gelmesine sebep olmuştu.⁶⁶ Onlar Meclisi diye anılan meclis, muamelata hatta anayasaya ilişkin hükümleri kapsayan *Oniki Levha Kanununu* hazırladılar⁶⁷.... İslâm'da Hıristiyanlık'taki rahip, kahin gibi din adamlarının idaresi asla olmadı ve *Kur'an* ve *Hadis'e* aykırı kanun yapma gücü hiç kimseye verilmedi. Roma Hukuku'nda, nikah ve köleliğe ait, ahlaka uymayan ve günümüzde zalimce sayılabilecek hükümler, İslâm'da görülmez. Nikah ve köleliğe

⁶³ Hamidullah, *İmam-ı Azam Ve Eseri*, s. 50.

⁶⁴ Hamidullah, *İmam-ı Azam Ve Eseri*, s. 50-51. Institute of Gaius, Post, mukaddime, s. 12.

⁶⁵ Hamidullah, *İmam-ı Azam Ve Eseri*, s. 51-52. Institute of Gaius, Post, mukaddime, s. 23.

⁶⁶ Institute of Gaius, Post, mukaddime, s. 34-35; Ancylopedia of Social Sciences, Corpus Juris Civilis konusu.

⁶⁷ Institute of Gaius, Post, mukaddime, s. 11-21.

ilişkin birçok İslâmî kuruma, Roma Hukuku'nun hiç bir yerinde rastlanmaz. Gerçi bazı kurumlar ortaktı ama, onlar da yeni değildi, eskiden beri Arabistan'da yürürlükte olan veya Peygamber Efendimiz (as)'in islah ettiği kurumlardı.⁶⁸

Jüstinyen'in Roma Hukuku'nun ancak bin yıllık bir ilerlemeden sonra düzenleyip kaleme aldığı elli bölümlük kanunları toplamıyla, İslâm Hukuku'nun yalnız yüz yıllık bir ilerleme döneminden sonraki durumu rahatlıkla boy ölçüşebilir. Ve İslâm Hukuku'nun birçok noktalarda daha fazla ayrıntıya girdiği ve genel ahlaka son derece uygun olduğu da bir gerçektir. Mesela İmam Muhammed'in *Kitabü'l-Mebsum*'u basılacak olsa üç bin sayfadan fazla tutar, İmam Malik'in *Muvatta*'sının farklı rivayetleri de oldukça büyüktür ve bunlar tamamıyla ilk fıkıh kitaplarıdır. Hicret'in beşinci yüzyılında Serahsî, İmam Muhammed'in kitabını özetledi. *Şerhu Mebsum* adıyla yazdığı bu kitap tam otuz cilt olarak ve büyük ebatta ancak basılabildi.⁶⁹

Oldukça uzun bir konu olan bu başlık altında kısaca şu özet bilgi sunulabilir:

1. İslam Hukuku'nun başvurulacak yetkili makamı, H. Muhammed (as), Roma Hukuku'nun yazıldığı dilleri bilmiyordu ve o hukukun yürürlükte olduğu bölgelerde yaşamamıştı.

2. İslam Hukuku'nun esası, herşeyden önce meydana geldiği çevrenin örf ve âdetlerine dayanır. Buraları Romalılar'ın nüfuz veya etki alanları na asla girmemiştir.

3. İlk fıkıh mezheplerinin tümü Hicaz'da, yahut Irak'ta, yani Romalılara ait olmayan bölgelerde doğmuş ve olgunlaşmıştır. Bir tek istisna İmam Evzaî'nin mezhebidir. Onun mezhebi ise, onunla beraber ortadan kalkmıştır. Zehebî'ye göre Evzaî, Sindli (şimdiki Pakistan) idi ve oradan gelip Şam'a yerleşmişti.

4. Emevîler döneminde hilafet merkezi bir Roma bölgesi olan Şam idi. Fakat bu dönemde fıkıhtan çok tefsir, hadîs, tarih, tıp vb. ilimlere yönelme vardı ve bu dönemde fıkıhın merkezi Küfe ve Hicaz'dı. Abbasîler döneminde ise fikhâ yönelme başladı ki, o zaman da hilafet merkezi Irak'a taşınmıştı.

5. Mantık, felsefe, coğrafya, tıp, ilahiyat vb. ilimlerin aksine fıkıhta hiç bir dönemde Arapçalaştırılmış terimlere rastlanmaz. Çünkü tüm fikhî kavramlar Kur'an veya Hadis'ten alınmıştır.

6. Kaynaklar, başka ilimlerin aksine fıkıhın yazılım ve olgunlaşma döneminde, hiç bir yabancı hukuk kitabının Arapça'ya tercüme edildiğinden söz etmiyor. Ayrıca o dönemde, Roma Hukuku'na dair kitapları okumak için

⁶⁸ Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 52-53

⁶⁹ Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 53.

Latince, Yunanca ve Süryanice gibi yabancı dilleri iyi derecede bilen âlimlere de rastlanmaz.

7. Hemen hemen bütün meşhur fıkıhçılar, Romalılar'ın etkin olmadıkları bölgelerde ortaya çıkmışlardı. Hicaz'dan sonra en fazla, fıkıh âlimi yetişen yerler İran ve Türkistan'dır. Bu bölgelerde de İran ve Budist hukuku olabilir ama Romalılar'ın etkisi olamazdı.

8. Hz. Ömer (ra), gümrük ve arazi vergisi yöntemlerini, Roma nüfuzunda olmayan bölgelerden almıştı. Cizye'ye de Roma bölgelerinde değil, eski İran'da rastlanır.

9. Kur'an-ı Kerim, Müslüman olmayan vatandaşların adli ve hukuki özerkliğe sahip olmasını açık bir şekilde emretmiştir⁷⁰. Bu uygulamaya Peygamberden sonra başlandı ve Osmanlı Türkleri'ne kadar devam edildi. Bunun kaçınılmaz sonucu şudur: Müslüman ve gayr-ı-müslimlerin hukuk sistemleri birbirinden ayrı kalacak ve birbirleriyle etkileşime girmeyecekler.

10. İslâm fetihlerinin başlangıcından itibaren Müslümanlar, İranlılar ve Bizanslılarla aynı zamanda savaştılar ve her ikisini de mağlup etti. Bu şu demektir: Fethedilenler arasında yalnız Romalılar'ın (=Bizanslılar'ın) Müslümanlar üzerinde etkisi var ama, İspanya'dan Çin'e, Ermenistan'dan Hindistan'a kadar fethedilen diğer yerlerdeki toplulukların etkisi yok. Bu doğru bir tesbit olmayıp sebepsiz bir tercihtir. Etki var ise ya hepsinin de vardır yoksa hiçbirisinin de yoktur.

11. İslâm medeniyeti ve Roma medeniyeti esas itibarıyla birbirinden çok farklıdır. O kadar ki şu ana kadar yapılabilen mukayeseli incelemelerden; ibadet (yani tevhid, namaz, oruç, hac, zekat), cezaî ve mâlî hususlarda, borçlanma, faiz, veraset, nikah, neseb, kadının kocasına para vererek boşanmayı sağlaması, kölelerin azad edilmesi, adaletin dağıtımı, devletler hukuku vs.'de hiç bir benzerlik olmadığı görülür... Geriye benzeyebilen sadece bir kısım muamelat kalıyor. Benzemeyenlerin varlığı en azından şunu kanıtlıyor; İslâm Hukuku'nun çok büyük bir kısmı üzerinde Roma Hukuku'nun kesinlikle bir etkisi olmamıştır.

12. İslâm'ın çıkışında, Roma Hukuku Doğuda yani Bizans İmparatorluğu'nda, adaletin dağıtımı ve hakemlik, rahiplerin elindeydi. Bu rahipler de dinî yahut kişisel çıkarları nedeniyle, Hıristiyanlara ait olmayan Roma Hukuku'nu uygulamaktan hoşlanmamışlardı⁷¹.

⁷⁰ Buna Uluslar arası hukukta 'Lex Domicilii' (= ikâmetgâh kanunu) denilir.

⁷¹ Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 55-58. Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler ve başka yazarların görüşleri için bak. Şafak, Ali İslam Hukukunun Tedvini, s. 125-135. Fitzgerald, D.S.V. 'İslam Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası', *IÜHF*, XXIX, İstanbul 1964, s.1128-1146. Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire 1354/1935, I, 105, 303-304; Mahmud Esad b. Emin, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, İstanbul 1331, s. 253; Muhammed Yusuf Musa, *Muhadarât fi Tarihi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Kahire 1954, I, 8-10; Zeydan, Abdü'l-Kerim, *İslâm Hukukuna Giriş* (çev. Ali Şafak), İstanbul 1995 (3. baskı), s. 125-144, Kayhan Yayınevi.

Temel haklar ve özgürlükler ve bunların vatandaşlara uygulanması konusunda Şeybânî bizzat şöyle bir olay nakleder:

“Bir gün halife Harun Reşid, bana şu soruyu yöneltti: “Halife Ömer, Benî Tağlib Hıristiyanları ile barış anlaşması yaptığı sırada, kendilerine bundan böyle çocuklarını vaftiz etmemelerini barış şartı olarak kabul ettirmişti. Ama bu insanlar çocuklarını vaftiz ettirmeyi sürdürdüler. Bu durumda onların kanlarını dökmek bizim için meşru hale gelmiştir. Bu konudaki görüşün nedir?”

Soruya cevap olarak ben de Halifeye şöyle söyledim: ‘Ömer’in onlara böyle bir şey emrettiği ve Ömer’den sonra onların çocuklarını vaftiz ettirmeye devam ettikleri doğrudur. Ancak, halife Osman ve bilimsel yönünü senin de pekâlâ bildiğin amca oğlun Ali de onlara hoşgörülü davranmışlar ve uygulama böyle süregelmiştir. Dolayısıyla bu vaftiz etme işi, Ömer’den sonra gelmiş olan halifeler için karşılıklı rızaya bağlı bir anlaşma hükmünden öteye gitmemiştir;⁷² bu nedenle sen, bu duruma hoşgörülü davrandığın için hiçbir şekilde kınanamazsın. Ancak ben, bu hususta sana bilimsel (hukuki) bir açıklamada bulunuyorum, tabii senin görüşün her zaman için daha yeğdir.”

Halife o zaman şöyle dedi: “Pekâlâ! Allah’ın izni ile, biz de onların (Hz. Ömer’den sonraki halifelerin) yapmış olduğu gibi yapmaya devam edeceğiz. Allah, Resulüne istişarede bulunmasını emretmiştir.⁷³ O, devlet işleri konusunda görüş alışverişinde bulunuyordu; ayrıca Cebrail de Allah’ın emri ile onu ziyarete geliyordu. Sana gelince, sana emredilen şey, devlet işlerinin başı olarak, Allah’ın senin üzerine tayin ettiği kimseye dua etmendir. Bunu arkadaşlarına da emret. Sana bir miktar ihsan verilmesini emrettim. Onu da dostların arasında taksim et.”⁷⁴

⁷² Lex Domicilii ilkesinin bir uygulama biçimidir.

⁷³ Âlu İmrân 3/159.

⁷⁴ Hamidullah, *İmam-ı Azam Ve Eseri*, s. 82-83.